

AMERİKAN KAYNAKLARINDAN KURTULUŞ SAVAŞI BAŞINDA ERMENİLERLE İLGİLİ GELİŞMELER

(DEVELOPMENTS ON THE ARMENIAN ISSUE AT THE BEGINNING OF
THE TURKISH INDEPENDENCE WAR THROUGH AMERICAN SOURCES)

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN

Ortadoğu Teknik Üniversitesi,
Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi

Öz: Fransız İhtilaliyle gelen milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıklarını da etkiledi. Yunanlıların devlete karşı ayaklanıp 1830'da İmparatorluktan ayrılması, Ermenilere de bağımsızlık kazanıp kendi ulus-devletlerini kurabileceklerini düşündürdü. Bu ara endüstride ilerleyip yayılcılığa yönelen ve zayıflamakta olduğunu gördükleri Osmanlı Devleti'nin verimli topraklarına göz diken emperyalist devletler de Osmanlı halklarını bölüp yönetime karşı örgütleyerek emellerine hızla ulaşacaklarını düşünerek Ermeni ihtilal Komiteleri ile birlikte Ermenileri devlete karşı kıskırtmaya başladılar. Ermenilerin bağımsızlık için devlete karşı ayaklanmaları kanlı Türk-Ermeni çarpışmalarına dönüştü. İki ulus arasında böylece başlayan düşmanlık, dünya savaşı yıllarında Osmanlı Ermenileri'nin İtilaf Devletleri'ne destek vermesiyle iyice tırmandı. Hükümetin, silahlanarak devleti içten vurmaya kalkışan Ermenileri bir yasayla yaşadıkları bölgelerden uzaklaştırmasıysa büyük tepkiler doğurdu. Amerikan kaynaklarına dayanarak yapılan bu araştırmada önce Dünya Savaşı Osmanlı'yı da içeren İttifak Bloğunun yenilgisiyle sona erdiğinde savaşı bitiren güç olan Amerika'nın savaş süresince İtilaf devletlerinin Osmanlı topraklarını aralarında paylaşırken Amerika'yı dışladığını görünce uluslara çoğunluk oldukları topraklarda egemenlik sözü verip sömürgeciliği reddeden Wilson İlkeleri etrafında barışa çağırması, ardından çıkar alanlarını korumaya kararlı İtilaf Devletlerinin Amerika'yı karşılıklarına almadan barış konferansında amaçlarına varmak için Anadolu'da Ermeni devleti kurulması ve bu ülkenin Türk toprakları ile birlikte Amerikan Mandası yapılmasına ikna etmeye çalışmaları ele alınmaktadır. Amerika'nın heyetler göndererek bu yönde yaptığı saptamalar sonunda Türklerin öne sürüldüğü gibi Ermenilere zulüm ve baskı uygulamadığının, ayrıca doğu Anadoluda çoğunlukta olmadıkları saptanınca Amerikan Kongresinin öneriyi reddetmesi, Ermenilerinse barış görüşmelerinde batı devletlerinin desteğine sahip olmadıklarını anlamaları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, manda, bağımsızlık, tahkikat, komisyon

Abstract: *Nationalism which emerged with the French Revolution also influenced the minorities in the Ottoman Empire. Revolts by the Greeks and their secession from the Ottoman Empire in 1930 led Armenians to believe that they can gain their independence and establish their own nation state. Meanwhile, imperialist countries, which progressed industrially and turned towards expansionism and set their eye on the rich lands of the weakening Ottoman Empire, together with the Armenian revolutionary committees, started to provoke Armenians to rebel against the Ottoman state believing that they would achieve their goals by dividing the Ottoman people. Armenian revolts against the state turned into bloody clashes between the Turks and Armenians. This hostility between the two nations escalated when the Ottoman Armenians supported the Allied Powers during the First World War. The Ottoman Government's decision to resettle Armenians which took up arms and tried to hit the state from within drew strong reactions. This study which is based on American sources first analyzes the United States' call for peace following the defeat of the Central Powers through Wilson's Fourteen Points which promised sovereignty to the nations on territories where they constitute the majority and rejected colonialism when the US – the power which ended the war – saw that they were excluded from the talks where the Allied Powers were sharing Ottoman territories among themselves. Secondly, it analyzes the efforts by the Allied Powers, which were determined to look out for their best interests, to establish an Armenian State in Anatolia and convince the US for an American mandate over Armenia along with Turkish territories, in order to reach their goals in the peace conference without antagonizing the US. This study also examines the rejection of the mandate by the United States Senate following the American delegations' findings on the issue which indicated that, contrary to claims, there were no Turkish cruelty and oppression against Armenians and that Armenians did not constitute the majority in eastern Anatolia, and the realization by Armenians that they don't have the support of Western Countries in the peace talks.*

Keywords: *Armenian, mandate, independence, inquiry, commission*

Osmanlı Devleti için İttifak Bloku olarak anılan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın bağlaştığı olarak dört yıl çarpıştığı Birinci Dünya Savaşı 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondoros silahbırakışması ile son buldu. İtilaf Devletleri'nin bu anlaşmayı göz ardı etmeleriyle daha barış anlaşması imzalanmadan Türk Kurtuluş Savaşının başlamasına yol açtı. Oysa Mondoros da öbür yenik devletlerin imzalamak zorunda kaldığı bırakışmalar gibi 1917 Nisanı'nda savaşa katılan Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) başkanı Woodrow Wilson'un adıyla anılan ilkeler paketi doğrultusunda hazırlanmıştı. Başkan, bu paketi çarpışan tüm ülkelere barış çağrısı olmak üzere hazırlamış ve ilk kez 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresine¹ sunmuştu. Wilson Prensipleri (İlkeleri) olarak adlandırılan 14 maddelik barış esasları, uluslara yaşadıkları topraklarda kendilerini yönetme ve özgür gelişebilme olanakları sağlanması, uluslararası ilişkilerde açık diplomasi, denizlerde ulaşım ve ticaret serbestliği, gelecekte devletlerin birbiriyle çatışmalarını önleyecek uluslararası bir örgüt (Cemiyet-i Akvam) kurulması² gibi öneriler içeriyordu. Bu kapsamıyla Wilson İlkelerinin barış koşullarını hazırlamak üzere Paris'te 1919 yılı başında toplanan konferansta da yönlendirici olması bekleniyordu. Ancak, Paris Barış Konferansı 18 Ocak'ta açılıp yenik ülkelerle yapılacak anlaşmalar üzerine görüşmeler başlayınca, İtilaf Bloku'ndan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Osmanlı barışında açık diplomasi koşulunu görmezlikten gelerek savaş yıllarında bu ülkenin topraklarını paylaşmak için aralarında yaptıkları gizli anlaşmalara yaptırım sağlamayı hedefledikleri anlaşıldı.³

Barış anlaşmalarıyla dünya savaşı sonunda tarihe karışan Rus Çarlığı, Avusturya Macaristan ve Alman İmparatorlukları içindeki farklı topluluklara Wilson İlkeleriyle tanımlanan ulusal sınırlar çizilirken, eylemsel olarak son bulan Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurunun kurduğu Türkiye Cumhuriyeti de bu aşamada doğan ulus-devletlerden biri oldu. Ne ki, İtilaf Devletleri Osmanlı barış anlaşmasında Türk topraklarında aynı ilkelerin doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili 12. maddesi çerçevesinde, ama kendi çıkarlarına hizmet edecek Ermeni ve Kürt devletlerinin yer almasını sağlamaya çalışınca bu devlet, ancak Türklerin yaklaşık dört yıl süren kurtuluş savaşı sonunda kurulabildi. Şöyleki, bu madde ile Osmanlı İmparatorluğunun Türk halkına egemenlik hakkı tanınırken "boyunduruğuna tabi bulunan diğer milliyetlere" *güven içinde varlıklarını sürdürüp geliştirme* olanağıyla⁴ kalan Osmanlı topraklarda yaşayan değişik ulusların bağımsızlığının da tanınacağını

1 Congressional Records 65, 1st and 2nd Sessions, 1741-43 s.207

2 Roger R. Trusk. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minnesota University Press, 1971, s. 24

3 Harold U. Faulkner. *American Political and Social History*, Appleton-Century-Crofts: New York, 1952, ss.682-683

4 Albert Howe Lyber. "Turkey under Armistice", *Journal of International Relations*, Vol. 12, No.4, 1922. s. 449

anlatıyordu. Nitekim Fransız İhtilalinin getirisi olan milliyetçilik akımının ürünü olan Yunan ayaklanması sonunda 1829'da bağımsız Yunan devletinin kurulması, öbür toplulukları da Osmanlı egemenliğinden çıkmaya yönelten esin kaynağı olmuştu. Bu topluluklardan biri de ulusal bilinçleri geliştikçe adım adım bağımsızlığa doğru yürüyen Ermenilerdi. Türklerle Ermeniler arasında 19. yüzyılın sonunda başlayıp hızla gelişen silahlı çatışmalar, bu ulusun hedefinin Ermeni devleti kurmak olduğuna açıklık kazandırdı. İmparatorluğun bütünlüğünü korumaya çalışan Osmanlı yöneticileri ise Ermenilere reformlar yapıp koşullarını iyileştirme sözü vererek bu isteğinin önüne geçilebileceğini düşündülse de türlü olanaksızlıklar yüzünden sözlerini yerine getiremediler. Osmanlı güçsüzleştikçe bu ülkeden değişik çıkarlar sağlayan büyük devletlerse bu durumdan Osmanlı topraklarında kendi politikalarını yürütmek için yararlanarak Ermenilere destek verdiler.

Bu çalışmada Ermenilerin bağımsızlık mücadelesinde Türklerle aralarında geçen olaylara, böylece oluşan Ermeni sorununa girilmeyip bazı Amerikan kaynaklarının ışığında iki toplumun Birinci Dünya Savaşını izleyen Kurtuluş Savaşı sırasında ilişkileri ve doğan sorunların çözümü için girişimler, siyasal sınırlar, bağımsızlık ve manda konularına ağırlık verilerek ele alınacaktır. Ancak, içeriğin daha iyi anlaşılması için önce İtilaf Devletleri'nin kendi çıkarları için Ermenileri Osmanlı'ya karşı kışkırtıp destekledikten sonra arka plana itmeleri, bu ara Ermenilerin ABD'ne yakınlaşması ve bu gelişmelerin Mondoros bırakışmasını izleyen dönemde Türklere yansımalarına ilişkin birkaç hatırlatma yapmak yerinde olacaktır:

Osmanlı Devleti genişlerken egemeniği altına aldığı toprakların halklarının çoğu, devletin değişik kökeni ve inançları olan tüm unsurlarına sergilediği hoşgörüyü yaşamalarını buldukları yerlerde sürdürmüşlerdi. Eski çağlardan beri İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde türlü egemenlikler altında yaşamış olan Ermenilere ise Anadolu'nun her yerinde rastlanmaktaydı. 19.yüzyılın son çeyreğine kadar hükümetle bellibaşlı bir sorunu olmadan varlığını sürdüren bu ulus, Osmanlı topraklarında gözü olan büyük devletlerin ve 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra kurulan Ermeni ihtilal komitelerinin kışkırtmasıyla Osmanlı yönetimine karşı tavır aldı ve bağımsızlık için defalarca devlete karşı ayaklandı.⁵ Bu ayaklanmalar kısa zamanda Türk-Ermeni çarpışmalarına dönüştü ve aynı ülkenin vatandaşları olan iki ulus arasında böylece oluşan düşmanlık, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı Ermenilerin çoğunun İtilaf Devletleri'ne destek vermesiyle iyice tırmandı. Bu durumda Osmanlı Hükümeti, 1915 yılının Nisan ayında bir yasa çıkararak Ermenilerin silahlanarak devleti içten vurmaya kalkışanlarını yaşadıkları bölgelerden

5 Louise Nalbandian. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. University of California Press: Berkeley, Los, Angeles, London, 1963. ss. 39-41

uzaklaştırmak zorunda kaldı. Bu kararın uygulanması sırasında yüzbinlerce Ermeninin türlü nedenlerle yaşamını yitirmesi karşısında dünyada Türklere karşı bir Hristiyan cephesi oluşturuldu. Bab-ı Ali'nin göç yasasını iki yıl önceki Balkan savaşlarında toprakları işgal edilince anavatana sığınan onbinlerce Müslüman Türke yer açmak için, hatta Ermenileri yok etmek için çıkardığı öne sürüldü. Yasanın adının "Muvakkat (Geçici) Kanun" olması bile bu yasanın sadece o aşamada bir savunma yasası olduğunu anlatırken, ayrıca, yasa çıktığında Balkan göçemenlerinin yeni yurtlarına çoktan yerleştirilmiş olmalarına karşın yapılan suçlamalar, durumun aslını öğrenmeyi aklına bile getirmeyen batı kamuoyunda var olan Türk düşmanlığını hayli körükledi. Milyonlarca insan adeta bir Haçlı cephesi oluşturarak Ermeni devleti kurulmasını dinsel bir görevymişçesine destekledi. Ancak gelişmeler, bunun uygulamasının söylendiği kadar kolay olmadığını gösterirken, oluşmuş cepheden güç alarak bağımsız Ermeni devletinde birleşmeyi uman Osmanlı ve Rus Ermenilerini farklı etkiledi:

Rus yönetimi böyle bir devletin kurulmasının ülkenin bütünlüğüne zararlı olacağını düşünerek Ermenilerin bu ülküsüne sırt çevirmişken 1917 yılında Çarlık rejiminin Bolşevik devrimiyle son bulması üzerine 28 Mayıs 1918'de Rus topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kuruldu.⁶ Osmanlı Ermenileri bu devletin kurulmasını Wilson ilkelerinin 12. Maddesi ve bu ara imzalanan Mondoros bırakışması ile bir arada değerlendirerek⁷ bu bölgeyi de kapsayan bağımsız bir devlet kurma şansını yakaladıklarını düşündüler. Ne var ki hem Osmanlı Ermenilerinin hem de bağımsız Ermeni devletinin temsilcileri barış görüşmeleri sırasında İtilaf Devletleri'nin desteğine sandıkları kadar sahip olmadıklarını gördüler. Zaten İtilaf Devletleri de Paris'e Ermenilerle ilgili sorunları bir kenara bırakıp öncelikle Osmanlı topraklarındaki çıkar alanlarını korumayı hedefleyerek gitmişlerdi. Ancak, Türklerin Mondorosu izleyen işgallere karşı yerel tepkilerinin Barış Konferansı kararıyla Yunan güçlerinin 14 Mayıs'ta İzmir'e çıkmasından sonra örgütlü bir kurtuluş ve bağımsızlık savaşına dönüşmesi onları Osmanlı Devletine yönelik politikalarını değiştirip bu savaşı dikkate almaya zorlarken Amerika, bu süreçte Ermenilerin tek güvencesi oluverdi.

Büyük Devletlerin Politikalarında Osmanlı Ermenileri

Endüstri Devrimiyle sanayileşen batının büyük devletlerinin yayılmacı emelleri, her birinin giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin toprakları ve Ermenileri üzerine ayrı politikalar geliştirmelerine yol açmıştı. XIX. yüzyılın

6 Hikmet Bayur. *Türk İnkılabı Tarihi*. Vol. III, Bölüm IV, Ankara, 1967, s. 193

7 Ali Türkgeldi, a.g.e. s. 71,73

ikinci yarısında iyice belirginleşen bu politikaların ortak noktaları Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışarak devleti zayıflatmak, böylece Akdeniz'de ekonomik üstünlük sağlamak, bunun için de Ermenilerden yararlanmaktı. Ortak yöntemleriyse Osmanlı yönetiminden baskı gördüklerini öne sürerek bağımsızlık düşleyen Ermenilere destek verip devletin artan yakınmalarını gidermedeki yetersizliğine dikkat çekerek hükümetle aralarını iyice açmaktı.

Osmanlı uyruğundaki Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenerek 16. yüzyıldan beri devletin iç işlerine karışma olanağını yakalayan Fransa'nın amacı Akdeniz'e egemen olup ekonomik üstünlük sağlamak, böylece sömürgelerine de rahat ve kolay ulaşabilmektir. Hedefi bu politikasını destekleyecek grup olarak gördüğü Ermenileri kazanarak onları Osmanlı'nın kendini engellenmesine karşı kullanmaktı.

1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Osmanlı Ortodokslarının koruyuculuğunu üstlenerek Osmanlı iç işlerine karışma olanağını yakalamış olan Rusya, ekonomik güçlenme için İstanbul'u ele geçirip Boğazlardan Akdenize inmeyi, bu tasarısında rahat hareket edebilmek için Doğu Anadolu'daki Ermenileri kıskırtıp ayaklandırarak devletin ilgisini bu bölgeye çekmeyi planlamıştı. Hatta burdaki Ermenileri kazanarak İskenderun Körfezi'nden de Akdenize ulaşmayı düşünüyordu. Ama onları örgütlerken topraklarındaki Ermenilere esin kaynağı olmasından ve çok uluslu yapısını oluşturan toplulukları harekete geçirmesinden çekindiği için muhtariyet veya bağımsızlık sözü vermemeye özen göstermekteydi.

Yayılmacılıkta hızla ilerleyen İngiltere'nin birincil ilgi odağı, en değerli sömürgesi olan Hindistan'dı. Zayıf Osmanlı Devleti'nin denizlerden sularından ve topraklarından geçen Hindistan yolu üzerinde bir tehlike oluşturmadığını düşünen İngiltere'nin kaygısı, Rusya'nın bu yolun başındaki Doğu Anadolu'yu kapatarak geçişini engellemesiydi. Planı, bu yörenin Ermenilerini ayaklandırıp Hindistan yolunun bekçiliğini yaptıracağı bir tampon Ermeni devleti kurulmasını sağlayarak bu tehlikeyi önlemektir. Rusya'nın Doğu Anadolu'da Osmanlıyı çığneyerek Akdeniz'e inmesine batı devletlerinin kayıtsız kalacaklarını, ama bunu bir Hıristiyan devleti ezerek yapmasına Hıristiyan dünyasının karşı olacağını düşünmekteydi. Politikasını rahat sürdürebilmek için özlemi, tıpkı Fransa ve Rusya gibi bir dinsel grubun koruyuculuğunu üstlenerek Osmanlı'nın iç işlerine rahat karışabilmektir.

Amerika ise Yakındoğuda gizlice yürüttüğü emperyalizmini yerleştirebilmek için kitleleri Protestanlaştırmak emeliyle 1820 yılından beri Osmanlı İmparatorluğu'na adeta akan Amerikalı misyonerleri ve onların kanalıyla yakınlık kurduğu Ermenileri kullanmayı hedeflemekteydi.

Misyonerler Anadolunun her tarafında açtıkları okullar ve sağlık merkezlerinde Ermenileri kucaklayıp onları eğiterek, iş vererek, meslek ve gelir sahibi olmalarını sağlayarak daha iyi bir yaşama yönlendirirken Amerika da bu kurumlarla Osmanlı topraklarında büyük yatırımlar yapmıştı. Birinci Dünya Savaşına katılmasına kadar geçen zaman diliminde de Ermenilerin bağlılığını kazanarak petrol zengini Ortadoğu'da önemli bir destek güç edinmişti. Dünya savaşına girerkense hem Osmanlı uyruğu olan bu gücü elden kaçırmamak, hem de misyonerlerinin, ve okullarla sağlık merkezlerine yatan Amerikan sermayesinin zarar görmemesi için Osmanlı Devletine karşı savaş duyurusunda bulunmamıştı. Bu tutumu, onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmacı emelleri olmadığına inanan Türkleri sevindirmiş, bazı Osmanlı aydınlarının da tıpkı Ermeniler gibi barış görüşmeleri için umutlarını Amerika'ya bağlamalarına önemli bir etken oluşturmuştu. Hatta bu kimseler Paris Barış Konferansı'nın açılmasından kısa bir süre önce Wilsoncular Derneği'ni kurmuşlardı.⁸

İlginç bir rastlantı, Amerika Barış Konferansına en yeni veriler ve sağlam bilgilerle katılmak için Osmanlı Devleti hakkında bilgi toplamak üzere araştırma komisyonları oluştururken, savaştan sonra İstanbul'da resmen görevlendirilen ilk Amerikalı yetkili olan Lewis Heck'in⁹ ülkenin genel durumunu değerlendirdiği raporunu Washington'a Wilsoncular Derneği'nin kurulduğu 4 Ocak 1919 günü sunmasıydı. Türklerin Wilson İlkelerini çok önemsediklerini de içeren bu raporda Heck Türklerin kendilerinden esirgenen barış konferansına katılma olanağının Ermenilere tanınmasını haksız bulduklarını ve karamsarlık içinde Konferansın kararlarını beklerken bütün umutlarını ulusların kendilerini yönetmelerini öngören Wilson ilkelerine bağladıklarını belirtmişti. Heck, bölge ve durum hakkındaki bu ilk raporda göçe tabi tutulmayı yerlerinde bırakılan Ermeniler Anadolu'da karışıklıklara sebep olmaktan özenle kaçınırken Mersin'e çıkarma yapan Fransız birliklerinin içinde çok sayıda Ermeninin bulunmasının bir tahrik olarak değerlendirdiğini ve bunun zaten gergin olan halk arasında tepki doğurup olaylara yol açacağını hatırlatmıştı. Aynı raporda bağımsız bir Ermenistan kurulması düşünülüyorsa, son katliamlardan sorumlu olanlar cezalandırılana kadar bunun resmen açıklanmaması gerektiğinin de altını çizmişti.¹⁰

Bilindiği gibi, giderek zayıflayan Osmanlı devletinin yıllardır büyük devletler tarafından hem ham madde kaynağı hem de pazar olarak kullanılan toprakları Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin hedefiydi. Ancak, çok yakın geçmişteki Balkan Savaşlarında İstanbul önlerine kadar gelen Balkan

8 Tarık Zafer Tunaya. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 445

9 Lewis Heck 1918 Aralık ayında İstanbul'da "commisioner" olarak görevlendirilmişti. Bkz. Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, s. 28

10 Harry N. Howard. *Turkey, The Straits and the US Policy*. Johns Hopkins University Press, 1974, s. 49. from Special Documentary Volumes on The Paris Peace Conference (1919), 2: 277-78, 280-83

devletlerinin ele geçirdikleri Türk topraklarını paylaşmak yüzünden birbirleriyle çatışmalarına, Osmanlı ordusunun da bundan yararlanarak kaybedilen toprakların hiç değilse bir kısmını geri almasına bütün dünya tanık olmuştu. Büyük savaşta İtilaf blokunu oluşturan İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, kuşkusuz bu noktayı da dikkate alarak benzeri bir sorun yaşamamak için ele geçireceklerini varsaydıkları Osmanlı topraklarını savaş yıllarında bir dizi gizli anlaşma yaparak kağıt üzerinde paylaşmışlardı.¹¹ 1915-17 yılları arasında açıklanmadan yapılan bu paylaşımında her birinin ekonomik beklentileri doğrultusunda çıkar alanları saptanmıştı. Ne var ki 1917 Kasımında Rus İhtilali ile Çarlık rejimini deviren Bolşeviklerin bu rejimin savaş hedeflerini red ederek zengin, verimli, hele petrol dolayısıyla iyice gözde olan Osmanlı topraklarının paylaşıldığı Gizli Andlaşmaları dünyaya açıklaması, birkaç hafta sonara da Rusya'nın savaştan çekildiğini duyurması,¹² ABD'nin katılımıyla güç kazanan İtilaf Bloku'nu savaş politikasını değiştirmek zorunda bırakmıştı. Bu aşamada çok önemli bir nokta, Bolşeviklerin açıklamasıyla Amerika'nın ve arka çıktığı Ermenilerin bu büyük paylaşımından dışlandıklarının oraya çıkmasıydı.

İngiltere'nin çekindiği, Amerika'nın bunun faturasını ona çıkarmasıydı. Aslında yıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan çıkarılmasını amaçlayan ve savaş boyunca bağımsız bir Ermenistan kurulmasının savaş öncelikleri arasında yer aldığını tekrarlayan bu ülkenin Dışişleri Bakanı Balfour, 6 Kasım 1917'de Avam Kamarası'nda Ermenilerin özgürlüğe kavuşacağını söylemiş, Başbakanı Lloyd George da 'Mezopotamya'ya ne olacağı Barış Konferansı'na bırakılmalıdır, ancak asla gerçekleşmeyecek tek şey, bu bölgenin baskıcı Türk yönetimine bırakılmasıdır... Aynı hüküm kendilerini koruması gerekenlerin katlettiği masumların kanı ile ıslanmış Ermenistan için de geçerlidir."¹³ diyerek Dışişleri Bakanı'nın sözlerini güçlendirmişti. Ne var ki İngiltere çoktandır beklediği günün yaklaştığını düşünürken Rus devrimi ve Bolşeviklerin Çarlık döneminin İstanbul üzerindeki iddialarından geri çekildiklerini duyurmaları üzerine¹⁴ Osmanlı politikasını yumuşatan Başbakan bu kez de "Biz ne Türkiye'yi başkentinden, ne de Türk ırkının çoğunlukta olduğu bilinen zengin Anadolu ve Trakya topraklarından yoksun bırakmak için savaşıyoruz... Türk ırkının anavatanında, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçiş sağlayan uluslararası hale getirilmiş ve tarafsız kılınmış başkenti İstanbul olan bir Türk İmparatorluğu'nun varlığına muhalefetimiz bulunmasa da, bizim düşüncemiz Arabistan, Ermenistan,

11 Gizli Antlaşmalar hakkında geniş bilgi için bkz: Jacob Hurewitz ve Jacob D. Ed. *Diplomacy in the Near and the Middle East: A Documentary Record, 1535-1956*. Cambridge University Press, 1987, ss. 1956-1958. Albert Howe Lyber, a.g.e. ss. 452-454

12 Harry N. Howard, a.g.e. ss. 42-44

13 Richard G. Hovannisian. "The Allies and Armenia, 1915-1918", *Journal of Contemporary History*. 1968, s. 148

14 Albert Howe Lybyer, a.g.e., s.448-449

Mezopotamya, Suriye ve Filistin'in her birinin ulusal koşullarının tanınmasına hakkı olduğudur... bunu görüşmeye hazırız"¹⁵ diyerek Osmanlıyla savaşmayan, Ermenileri de destekleyen Amerika'yı karşısına almak istemediğini anlatmıştı.

Kongre'den tam destek almadan Amerika'yı bu savaşa sokan Wilson'sa, Bolşeviklerin açıkladığı Gizli Antlaşmalarda Amerika'ya bir çıkar alanı ayrılmadığı görülünce bunun seçimlerde aleyhine kullanılmasını önlemek için ülkesinin savaşa insaniyet adına girdiğini hatırlatarak barış için arabuluculuğa soyunmuştu. Lloyd George'un yukarıdaki sözlerinden sadece birkaç gün sonra, 8 Ocak'ta da taraflara toprak kazançsız bir barış paketi çerçevesinde anlaşma çağırısı olan ünlü 14 maddesini Amerikan Kongresi'nde duyurmuştu. Geline bu aşamada Ermenilerin görmeleri gerekirken göremedikleri, Türklere çoğunlukta oldukları bölgelerde bağımsız yönetim sözü veren iki belgede de Ermenilerden söz edilirken bağımsızlık, hatta muhtariyetin dile getirilmediği ve Ermeni dostu gözükten İtilaf ülkelerinin Gizli Andlaşmalarda Ermenilere toprak ayırmadıklarıydı.

*Koruyucu sandıkları
ülkeler tarafından
Osmanlı topraklarının
paylaşımında göz ardı
edilmek, Ermenilerin
yaşadığı ilk düş kırıklığı
değildi.*

Çarlık Rusya'sının Ermenilere Bakışı

Osmanlı topraklarının paylaşımında Ermenilerin koruyucusu bildikleri ülkeler tarafından göz ardı edilmek, Ermenilerin yaşadığı ilk düş kırıklığı değildi.

Söz gelimi, Çarlık hükümeti, Dünya Savaşı başında Kafkaslarda kurulan gönüllü Ermeni birliklerine 'Türk Ermenistanı'ndaki kardeşlerinin Rus güvencesi altında özerkliğe kavuşacakları' sözü verip ülkesindeki Ermenilerin desteğini sağlamıştı. Oysa onların bağımsızlık isteğine uymak niyetinde olmadığı 1916 Şubatı'nda gizli Sykes Picot Andlaşması hazırlanırken Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un Doğu Anadolu'da Ermeni çoğunluğu olmadığını hatırlatarak bu anlaşmada Osmanlı Ermenilerine özerklik hükmüne yer vermemesinden anlaşılıyordu.¹⁶ Kafkasya Genel Valisi Grand Dük Nicholas da Sazanof gibi sınırları dışında da olsa Ermenilere özerklik tanınmasının Rusya'daki toplulukların benzer isteklerini tetiklemeinden çekiniyordu. Kaygısını Rusya dışındaki Ermenilere eğitim, dil ve din özgürlükleri olsa da

15 Eliot Grinnell Mears, *A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923*. Macmillan Company, 1924, ss. 622-623, *Manchester Guardian*, January 7, 1918

16 Richard G. Hovannisian, a.g.e. s. 160-163

çoğunlukta olmadıkça özerklik tanınmasının durumlarını daha karmaşık hale getireceğini vurguladığı şu sözleriyle anlatmıştı:

“Benim kanaatim, Genel Valiliğinin yönetimindeki Gürcüler, Ruslar, Müslümanlar gibi Rus Ermenileri de Rusya’nın aynı haklara sahip uyrukları olduklarından bugün Rus İmparatorluğu içinde ne bir Ermeni sorunu olduğu, ne de böyle bir sorunun ortaya çıkmasına izin verileceğidir.”¹⁷

1916 yılının ilerleyen aylarında Ermeniler de Çarın kendilerine yönelik politikasının eski sıcaklığını kaybettiğini anladılar. Şöyleki, Rus ordusu Trabzon’dan Erzurum ve Erzincan’a kadar Doğu Anadolu’nun kontrolünü ele geçirdikten sonra Rus hükümeti Ermeni gönüllülerini kanunsuzluk ve yağmacılıkla suçlayarak dağıtılmalarını kararlaştırmış, göçmenlerin geçerli mülkiyet belgelerini sunmadan bölgelerine dönmelerini yasaklamış, hatta yayınlarına sansür getirmişti. Ermenilerin özerklik umutları ise 18 Haziran 1916’da *Savaşta İşgal Edilmiş Türk Topraklarının Geçici Yönetimi İçin Kurallar* başlıklı yönergenin yayınlanmasıyla sona ermişti. Rus Genelkurmay Bakanlığı’nın yayınladığı ve *Ermeni* veya *Ermenistan* sözünün geçmediği bu kurallar, Ermenilerin düşledikleri özerklik yerine Doğu Anadolu illerini askeri valiliğin yönetiminde topluyor, Rus askeri yönetimindeki yerlerin yöneticilerini, milliyet ayrımı yapmadan bölge sakinlerinin yaşamını, onurunu, mülkiyet hakkını, dilini, dinini, özgürlüklerini korumakla yükümlü kılıyor, Rus hükümeti nezdinde eşit olarak tüm milletlere özgür ve huzurlu çalışma hakkı sağlanacağını altını çiziyordu. Kısacası, Ermenilerin düş kırıklığını pekiştiren bu kurullarla Ermeni toprakları doğrudan ve koşulsuz olarak Romanov İmparatorluğu’na bağlanıyordu.¹⁸

Ermeniler, kurmayı düşledikleri Karadeniz’den Akdeniz’e kadar Kilikya’yı da içeren devletin güvendikleri İngiltere ile Fransa’nın paylaştıkları topraklar içinde kaldığını öğrenince¹⁹ şaşırılmış ve üzölmüşlerdi. Oysa bu devlet için besledikleri umutla 1916 yılında Anadolu’ya yapılacak sefer için gönüllü arayan Fransız hükümetine hemen destek vermişlerdi. Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar’a bu konuda bağımsızlıklarını hak etmeleri gerektiği hatırlatılarak savaştan sonra kendilerine en geniş özerkliğin tanınacağı sözü verildiğinde Ermeni gönüllüler, daha sonra *Legion Armenienne* diye adlandırılan *Legion d’Orient*’ı kurarak Kilikya’da ve Suriye-Filistin cephesinde Fransız komutası altında savaşmışlardı.²⁰ Hatta çarpışmalar kesildikten sonra bile kendi yurtları olarak görmek istedikleri Kilikya’dan

17 İbid s.165

18 İbid s. 160.164

19 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, 1976, ss. 45-47

20 Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsü Arşivi (Hoover Arşivi diye geçecek) 1 Aralık 1920 tarihli Memorandum, Belge: III. (s.29) Bkz: Ek: 1

ayrılmamışlardı.²¹ Ne var ki Çarlığın devrilmesi, Bolşeviklerin 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Rusya'nın savaştan çekildiğini duyururken işgal edilmiş Osmanlı topraklarını geri vermesi ve bu ara Rusya'daki dalgalanmalar, Ermenilerle ilgili gelişmelere farklı boyutlar getirmişti. Yeni yönetim altında Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler birleşerek Kafkasberisi devleti kurmuşlarsa da Türk ordusunun ilerlemesi, bu ara hükümetin katı merkezîyetçi kimliğinin ortaya çıkması üzerine henüz tanınmamış Kafkaslar Cumhuriyeti 28 Mayıs'ta üçlünün her birinin bağımsızlığını duyurmasıyla dağılmış, böylece Ermeniler Kafkaslarda bir devlete kavuşmuşlardı.²² Böylece ortaya bir Ermeni devleti çıktığına göre de bu devletin temsilcilerinin Ermenilerin beklentilerini ve isteklerini duyurmak üzere Paris'te toplanması kararlaştırılan barış konferansına katılacağını varsaymışlardı.

Ne var ki İngiltere ve Fransa'nın Ermenistan Cumhuriyetini tanımayı 1920 yılının Ocak ayına, ABD'nin de 23 Nisan'a kadar geciktirmeleri Ermeniler için sade kötü bir sürpriz olmakla kalmadı.²³ Paris Konferansı açılırken resmen tanınmış bir Ermeni devleti bulunmaması, barış görüşmelerinde Ermenilerin temsil edilmesini de bir sorun haline getirdi. Çözümse, Konferansta Rusya'nın koltuğuna oturacak olan Wilson'dan bekleniyordu²⁴ Görüşmeler başlamadan duruma kesinlik kazandırmak gerektiğinden Wilson'un danışmanı olarak bazı hazırlıklar yapmak üzere Paris'e gelmiş olan Albay Edward M. House ve müttefik ülke temsilcileri bir toplantı yaparak yeni kurulmuş, ancak henüz tanınmamış hükümetlerin temsilcilerinin seslerini duyurmalarına olanak tanınacağı, ancak konferansa katılmalarının uygun olmayacağını bildiren²⁵ bir ortak bildirge yayındılar. Bunun üzerine Ocak ayı başında Ermeni temsilcilerini içermeyen katılımcılar listesi duyurulduğunda, Ermeni toplulukları bu listeyi protesto ederken, Ermeni davasıyla gitgide yakınlaşan Wilson, Boghos Nubar'a Ermeni temsilcilerin konferansa çağırılmasını değilse de Ermenistan'ın kendi davasını sunabilmesine olanak sağlayacağına söz verdi. Ancak Konferansta oturumlara sadece düşmanla savaşmış devletlerin temsilcilerinin katılabileceği kabul edilince savaş sırasında bir Ermeni devleti olmadığından, Ermenilerin Türkler karşısında düşman güç sayılamayacağı kararına varıldı ve Başkanın sözü havada kaldı. Bu karara karşın Ermenilerin ve Ermenistanın barış konferansında temsil edilmesi gerektiğini düşünen Boghos Nubar ve Avetis Aharonian, biri toplumun biri devletin temsilcisi olarak Paris'e gittiklerinde

21 Richard G. Hovannisian, a.g.m. s.151.

22 Hikmet Bayur, a.g.e. ss. 75-92.

23 Vernon V. Aspaturian. "Armenia in the World Arena 1914-1921" *Armenian Review*, Vol. 46, Sayı 1-4, 1993, ss. 181-184

24 William Linn Westerman, *The Armenian Problem and the Disruption of Turkey, What Really Happened At Paris: the Story of the Peace Conference* ed. by Edward Mandell, House and Seymour, NY, 1921, s. 187

25 Foreign Relations of the U.S. (FRUS), Paris Peace Conference I, s. 362-3

kendilerine temsilci yeri verilmemesi Ermenilere bir kez daha “çıkarıcı politikalarla boş sözler verildiğini”²⁶ gösterdi.

Boghos Nubar, Ermenilere konferansa resmi katılım hakkı verilmesi için ısrarlarını görüşmeler boyunca, hatta Sevr’den sonra da sürdürdü. Bunu Ermenilerin İngiltere ile Fransa’nın yanında Türk milliyetçileriyle çarpışmaya hazır olduğunu göstererek sağlayabileceğini düşündü. Aralık ayı başında Suriye, Filistin ve Mısır’a sürülmüş olan Ermenilerden 208,000 inin Fransa Yüksek Komiseri George Picot’un emriyle Kilikya’ya geri döndüğünü, böylece çok sayıda Ermeni gönüllünün topraklarını kurtarmak için geleneksel düşmanları Türklerle savaşmaya hazır olduğunu bildiren bir memorandum verdi.²⁷ Ne ki, Ermeni temsilcilerin çabaları İtilaf ülkelerinin Ermenilere verdikleri sözlerin arkasında durmadığını defalarca ortaya çıkarmaktan başka bir şeye yaramadı. Hatta Kurtuluş Savaşının ilk yılında Ermeni Devleti ile Gümrü anlaşması imzalanıp doğu cephesi kapandıysa da Ermeniler, Lozan’da bile büyük devletlerin kendilerine çıkarları doğrultusunda yaklaştıklarını kabullenemediler.

Wilson Prensipleri, Mondros ve Ermeniler

Dünya savaşını bitiren bütün silah bırakışmalar gibi Mondros’ta da ne Wilson ilkelerinden ne de siyasal sınırlardan söz edilmişti. Ancak, 25 maddelik bırakışmanın içeriği ve İtilaf Devletleri adına görüşmeleri yöneten İngiltere Akdeniz Filosu Komutanı Vis Amiral Calthrope’un Osmanlı heyetinden Bahriye Nazırı Rauf Bey’e (Orbay) verdiği gizli mektup, Osmanlı saltanatının sürmesine ve kalan topraklarında Türk unsurun yaşamasına olanak tanınacağını anlatıyordu. Calthrope’un bu mektupta ‘Osmanlı Hükümeti asayışı ve müttefikin tebaasının can ve malını güvenliğini koruduğu sürece İstanbul’un işgalinin söz konusu olmayacağını’²⁸ vurgulaması büyük bir olasılıkla Türk heyetinin anlaşmayı imzalamasını kolaylaştırmak içindi. Ne var ki başka verilerden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı heyetine tam anlamıyla dayatılan²⁹ bırakışmada Ermenileri doğrudan ilgilendiren ve gizli andlaşmalar açıklanınca uğradıkları düş kırıklığından sonra yeniden umutlandıran şu üç madde vardı:³⁰

26 Richard G Hovannisian., *The Armenian Holocaust, A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, s. xv.

27 Hoover Arşivi 9 Aralık 1920 tarihli Memorandum, Belge VI. Boghos Nubar’ın John A. Shismanian tarafından çevrilmiş bildiriminin fotokopisi Ek.:2 olarak verilmiştir.

28 Ali Türkgeldi, a.g.e. s.67

29 C. E. Callwell, *Field Marshall Sir Henry Wilson, His Life and Diaries* kitabında (London, 1927, cilt II. S.146) Wilson’un güncesinden “Dün akşam Türkler koşullarımızın tümünü yutarak mütarekeyi imzaladılar - The Turks last night signed our armistice terms, swallowing them as a whole” notuna yer vermiştir. Bkz. Gwynne Dyer. "The Turkish Armistice of 1918, II: A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros" *Middle Eastern Studies*, 8 (Oct. 1972), s.337

30 Ali Türkgeldi, a.g.e. s. 71,73.

4. Madde: İtilaf hükümetine mensup üserayı harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cemedilecek ve bilakaydü şart itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

7. Madde: Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkülceyş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.

24. Madde: Vilayati sitede iğtişaş zuhurunda mezkur vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilaf devletleri muhafaza ederler.

Oysa Mondoros'un hemen ardından İtilaf Devletleri'nin bu maddeden yararlanarak başlattıkları işgallere gösterilen yerel tepkileri Mustafa Kemal Paşa'nın örgütlü bir kurtuluş savaşına dönüştürmesi ve ilerleyen aylarda Wilson'un Ermenilere gösterdiği sınırsız yakınlığı iç dinamiklerden dolayı frenlemek zorunda kalması, Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenilerin önüne beklenmedik gelişmeler olarak dikildi. ABD'in Wilson tarafından yönlendirilen Ermeni politikasıysa bu savaşa kadar özetle şöyle gelişti:

Wilson 1913'de başkanlık seçimini kazanıp Beyaz Saray'a girdiğinde ekonomik çöküntü içinde olan ABD, dünya savaşı boyunca gücünü askeri alana yönelten Avrupa ülkelerine üretmedikleri tüketim maddelerini üretip satarak durumunu düzeltmeyi hedeflemişti. Bu doğrultuda, Amerika'ya yılda 39 milyon dolar getiren buğday ihracatı birkaç yıl içinde on kat; pamuk, gıda maddeleri ve maden üretimi üç-dört kat artmış, 435 milyon dolar olan genel ihracatı 1917'de 3,567,800,000 dolara yükselmişti. Bu olaganüstü sıçrama Amerikan vatandaşlarını ummadıkları gönence ulaştırarak savaş zengini yapmıştı.³¹ Ama savaş uzayıp Avrupa ülkelerinin alış gücü azalınca ekonomik kriz tehlikesi de kapıyı çalmakta gecikmedi. Yeni bir ekonomik sarsıntının ancak savaşın bitmesiyle önlenebileceğini düşünen Wilson'a göre bunun en hızlı yolu Amerika'nın savaşa girmesiydi. Çarpışmalar ardında yıpranmış bir Avrupa bırakarak sona erince Amerikanın endüstrisinin çarkları savaş yaralarını sarmak için dönecek, ekonomisi de ulaştığı çizgiyi koruyacaktı. Önemlisi, Amerikan vatandaşları olumlu gelişen yaşam düzeylerini borçlu oldukları Wilson'un Başkanlık koltuğundan inmemesini isteyeceklerdi. Bu ince hesaplarla 18 Aralık 1916'da çarpışan taraflara barışa gitmeler için seslenen Wilson, savaşı sonlandırmak üzere hazırladığı "kazanan veya kaybedenin olmadığı" barış önerisini 22 Ocak 1917'de Amerikan Senatosu'nda dile getirdi.³² Ama 1916 seçiminde halkı savaşa sokmadığını hatırlatmak onu ikinci kez Başkan koltuğuna oturtan en güçlü propagandası³³ olduğundan, "insanîyet için" olduğunu söylese de kamuoyunu ve hükümeti savaşa girmenin

31 Harold U. Faulkner, a.g.e., s. 665.

32 Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, Chatto & Windus, 1967, s. 298

33 Joseph Patrick Tumulty, *Woodrow Wilson as I Know Him*, Doubleday, Page, 1921, s. 183

kaçınılmaz olduğuna ikna etmekte zorlandı. Kaldı ki ABD'nin savaşa girmesi için 1917 yılının 4 ve 6 Nisan günleri Senato'da ve Temsilciler Meclisi'nde yapılan oylamalarda olumsuz oyların bulunması da bu konuda başarı sağlayamadığının göstergesiydi.³⁴ Oysa Başkan tam destek olmasa da ülkesini İtilaf Blokunda savaşa sokmaktan geri kalmadı.

Karar İtilaf blokunun zaferini garantilerken bu ülkelerin gizli andlaşmalardaki paylaşımında Amerika'yı hesaba katmadıklarının öğrenilmesi Wilson'u ülkesine karşı çok zor durumda bırakmıştı. O da bu durumu Hıristiyanlık adına Ermenileri kayıracağı bir barış paketiyle örtmeye çalıştıysa da Kongre'de Amerika'nın barış konferansına katılmaması kararının alınmasına kadar uzanan ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kaldı. Bu muhalefetin önemli bir odak noktası, Ermenilerle ilgili sorunlardı.

Dünya Savaşı Sonunda Amerika ve Ermeniler

Amerika savaşa girince Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkilerini kesmesine karşın misyonerleri kanalıyla yapmış olduğu yatırımlarının hatırına, bu ülkeye Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş duyurusunda bulunmamıştı. Elçiler geri çekilmişse de iki ülke hiç çarpışmamış, ayrıca Bab-ı Ali 5 Ekim 1918'de Washington'a verdiği notayla barış görüşmelerinde Wilson'un Amerikan Kongresi'ne sunduğu barış ilkelerini esas alacağını bildirmişti.³⁵ Bu notayı 14 Ekim'de alan Amerika Dışişleri Bakanı (Secretary of State) Robert Lansing yanıtını 31 Kasım'a kadar geciktirmiş, bu arada Osmanlı İmparatorluğu, Mondoros'ta yapılan konferansa katılmış ve 30 Ekim'de Wilson ilkeleri gözetilerek hazırlanmış olan Mondoros silahbırakışmasını imzalamıştı.

Aslında sömürgeciliğe karşıtlığı ve açık diplomasi öngörüsüyle gizli andlaşmaların geçersiz sayılmasını hedefleyen Wilson İlkeleri gibi Mondoros'un hükümleri de İtilaf ülkelerinin savaştan beklentileriyle örtüşmüyordu. Oysa her ikisini de onaylamaları ekonomik çıkarları doğrultusunda yıllarca besledikleri emellerden vazgeçmiş olarak barış masasına oturdukları anlamına gelse de bu devletlerin gerçek eğilimleri farklıydı. Onlar bu duruma bir çözüm ararken gizli anlaşmaları öğrendikten sonra öncelikle bu anlaşmalardan dışlanmış ABD'nin saygınlığını kurtarmaya yönelik Wilson da hem ilkeleriyle uyuşacak, hem de İtilaf Devletleri'nin desteğini kaybetmemek için sömürgeciliği çağrıştırmadan onların çıkarlarını koruyacak bir formül aramaya koyuldu.

Wilson İlkelerinin 12. maddesi Türkler gibi Kürtlerle Ermenilere de çoğunlukta

34 Harold U Faulkner, A.g.e. s.673, 674; Fritz Fischer, a.g.e. s. 306 4 Nisan'da Senato oylamasında 86 ya karşı 6 olumsuz ve 6 Nisan 'da Temsilciler Meclisinde 373'ye karşı 50 olumsuz oy çıkmıştı.

35 Gotthard Jaschke, "Mondoros'a Giden Yol", *Belleten*, XXVIII, Sayı 109, s. 142-143

oldukları yerlerde egemenlik yolunu açarken söz konusu toprakların gizli andlaşmalarda İngiliz ve Fransız çıkar bölgeleri olması, aynı yerlerde Amerika'nın misyonerlerle ilgili çıkarlarını ve Ermenileri korumayı üstlenmiş olan Wilson'u bu yerlerin akıbetinin saptanmasında zora koşmaktaydı. İki ülkenin savaşmamış olması aradaki iyi ilişkileri korumuştur. Hatta siyasal ilişkiler kesilmeden önce Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa İstanbul'daki Amerikan Elçisine Hükümetin Amerikan kurumlarına veya misyonerlere karşı bir art niyeti olmadığını teminatını vermişti.³⁶ Amerikalı misyonerler de Büyük Savaş boyunca Osmanlı Ermenileri ile önceki yakın ilişkilerini sürdürmüşlerdi. Türklerle Ermeniler arasındaki olayların çoğunda Ermenilere kucak açmış, okullarında onları bağımsızlık bilinciyle yetiştirmiş, eğitim ve sağlık kurumlarında çalıştırıp işe ve aş kavuşturmuşlardı. Birçok Ermeni, misyonerlerin sağladıkları olanaklarla ABD'ye gitmiş, orada yüksek öğrenim görmüş veya çalışmış, Amerikan vatandaşı olmuş, geri döndüğünde de Amerika'ya sağlanan ayrıcalıklardan yararlanmıştı. Dünyaya karşı Osmanlı yönetiminin sözde ezmekte olduğu bu ulusun koruyucusu görünümüne bürünen Amerika ise savaş yıllarında aynı yakınlığı sürdürürken tamamen siyasallaşarak Amerikan Dışişlerinin ajanları haline gelmiş olan misyonerleriyle³⁷ devlete karşı silaha sarılan Ermenileri desteklemişti.

Misyoner okulları Ermenileri sadece Amerika'ya sevgi ve bağlılık duygularıyla yetiştirmekle kalmamış, bağımsızlık düşüncesi de aşılamış, hatta bazı misyonerler Ermeni ihtilal dernekleriyle ilişkiler kurarak Osmanlı devleti ile Amerika Büyükelçiliği arasında anlaşmazlık konusu olmuşlardı.

Aslında misyoner okulları Ermenileri sadece Amerika'ya sevgi ve bağlılık duygularıyla yetiştirmekle kalmamış, bağımsızlık düşüncesi de aşılamış, hatta bazı misyonerler Ermeni ihtilal dernekleriyle ilişkiler kurarak Osmanlı devleti ile Amerika Büyükelçiliği arasında anlaşmazlık konusu olmuşlardı. Avrupa devletlerinin yayılmacı emelleri karşısında dostluğuna güvendiği Amerika ile ilişkilerini artık Amerikan hükümetiyle iç içe olduğu bilinen misyonerlere tavır alarak zedelemeyi hiç göze alamayan Osmanlı Hükümeti ise ihtilalci örgütlerle işbirliği yapan misyonerler ortaya çıkarıldığında Amerikan Büyükelçiliği'ne başvurarak bu kimselerin yerlerinin değiştirilmesini istemekle yetinmişti.³⁸ Ermenilerse kendileri için özveriyle çalışan misyonerler tarafından parasal bakımdan da gözetilmişler, yoksulluk çektikleri öğrenilen Osmanlı Ermenileri için Amerika'da hayır kurumlarının topladığı yüklü bağışlar misyonerler

36 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1932, s. 198

37 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, 1971, s. 40

38 ABCFM Unit V:VI, Reel:506, March 29 1916. Bu konuya ilişkin yazışmanın fotokopileri, benzer durumlara örnek olmak üzere Ek: 3 olarak verilmiştir.

kuruluşları tarafından, ama çoğu kez ABD Dışışleri Bakanlığı aracılığıyla Anadolu'ya iletilirken³⁹ Amerikalı misyonerlerle ilişkilerini giderek artan bir bağlılık içinde sürdüren Ermeniler Amerika'nın Ortadoğu'da güveneceği hazır gücü olmuştu. Böylece, savaş biterken gelinen noktada Amerika'yı Wilson ilkeleri doğrultusunda ama İtilaf ülkelerinin beklentileriyle çelişmeyen bir çözüm bulmaya zorlayan, İtilaf Devletlerinin ortak ilgi alanı olan bu bölgede Amerikan yatırımlarını ve çıkarlarını sürdürmek isteğiydi. Barış Konferansında Ermeni sorununu çözerek ABD'de koyu Hıristiyan kamuoyunun güvenini ve desteğini elinde tutmak da Wilson'un Paris programının ana maddesiydi.

Dünya savaşının bitiminde gelinen bu noktada Amerika'nın çıkarlarını ve şahsi durumunu korumak için Barış Konferansına bizzat katılmaya karar veren Wilson, Paris'e İtilaf Devletleri'nin silahbırakışma koşullarına uyarken beklentilerini de karşılayabilecek en elverişli çözüm olarak gördüğü *Manda* önerisiyle gitti. Bu yöntem, zayıf ülkelerin kendilerini yönetebilecek ekonomik, kültürel, sosyal gelişmeye ulaşana kadar belli bir süre Milletler Cemiyeti'nin saptayacağı ileri ülkelerin koruması altına konulup onlar tarafından yönetilmeleri idi.⁴⁰ Bu, Osmanlı toprakları ve Afrika ile Pasifik'teki Alman sömürgelerinin geleceğini saptamak üzere geliştirilen manda önerisinin görünen yüzüydü. Görünmeyen yüzüyse, mandaterliğin İtilaf Devletleri'ne uğrunda savaştıkları, ancak, Wilson İlkeleri çerçevesinde unutmak zorunda oldukları çıkar alanlarından söylenmeyen adıyla sömürge olarak yararlanmalarını sağlayacağı idi. Osmanlı Devleti de manda altına konulması öngörülen ülkelerden biri olduğundan, manda İtilaf Devletlerinin de istediği çözümdü. Ancak, daha savaş sırasında kendilerine ayırdıkları Osmanlı topraklarının mandaterliğini elde etmek için dikkatli bir manevrayla önce Amerika'yı göz koymadıkları yerlerde mandaterlik üstlenmeye ikna etmeleri gerekiyordu. Bu Ermenilerle ilgili olursa Wilson'un öneriye olumsuz yaklaşmayacağından da emindiler.

Paris Konferansı açılırken Wilson ABD'nin barış görüşmelerinde başrol oynamasında, Amerikan Hükümeti de Ermenilerin iyi temsil edilmesini sağlamakta kararlıydı. Bunu bilen ve artık sade Amerika'ya güvenen Ermeniler de bu desteğe layık olduklarını kanıtlayabilmek için daha Konferansın hazırlıkları yapılırken Amerikan hükümetine barış görüşmelerinde atacakları adımları danışmaya başlamışlardı. Bu davranışlarına karşılık Amerikan Hükümeti de barış yaklaşırken Ermenilerle ilgili konuları en üst düzeyde ele almaktan geri kalmadı. Hatta karşılıklı jestlerin ilk örneği daha savaş sürerken İtalya'daki Bağımsız Ermenistan Komitesi (Comitate Independante Armenia) Ermenilerin İtilaf Bloku için "Özgür Ermeniler" bayrağı altında ayrı bir askeri birlik kurarak savaşmak istediklerini en önce ABD yetkililerinin onayına

39 ABCFM Unit V, vol VI Reel 504 Amerikan Dışışleri ve misyoner kurumlarının Ermenilere yardımda işbirliğine örnek olarak bkz. Ek: 4

40 Herbert Hoover, *The Ordeal of Woodrow Wilson*, McGraw-Hill book, 1961, ss. 235-241

sunmuştu. Roma Elçisi tarafından Temmuz ayı başında Amerika Savaş Bakanlığı'na iletilen bu öneri yaptırım kazanmadıysa da İçişleri Bakanlığına da sunularak ciddiyetle ele alınıp yanıtlanmıştı.⁴¹

Aynı özen Konferans öncesi de sürmüştü, örneğin, Dışişleri Bakanı Robert Lansing barış görüşmelerinde Ermenileri temsil etmek üzere önerilen Boghos Nubar'ın bu iş için uygunluğunu Fransa'daki Amerikan elçisi Sharp'tan telgrafla bizzat soruşturmuş⁴² ve ancak olumlu yanıt alınca onun temsilciliğini desteklemişti. Lansing bu aşamada Nubar'ın 24 Mayıs tarihinde hazırlayıp 12 Eylül tarihli mesajıyla kendine gönderdiği "Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu" başlığı altında halkının otonom Ermenistan talebini açıkladığı 9 maddelik memorandumunu da incelemiş, olumlu yorumunu da ekleyerek Amerikan Kongresi'ne iletmışti.⁴³

Bu paslaşma çerçevesinde, barış hazırlıkları yapılırken Boghos Nubar da Amerika Ermeni Ulusal Delegasyonu'nu (American Armenian National Delegation) Washington'da Başkanı Miran Sevasly'nın temsil etmesini Lansing'e danışıp onayını aldıktan sonra kararlaştırmıştı.⁴⁴

Amerika'nın Ermenilere bu yakın ilgisini bilen İngiltere ve Fransa Paris'e Ermeniler için Wilson'u hoşnut edecek bir çözüm bulmaya hazırlıklı geldiklerinden Wilsonun sunduğu manda önerisini ilgiyle dinlediler. Milletler Cemiyeti'nin kuruluş kararnamesinin 22. maddesi olan Manda tasarısının⁴⁵ bir kısmı zaten Osmanlı İmparatorluğu ve Wilson'a sunulmak istenen öneriyle ilgiliydi:

"Evvelce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bulunan bazı cemaatler belirli bir gelişme derecesine erişmişlerdir. Kendilerinin bağımsız milletler olarak mevcudiyetleri, kendilerine yeterli hale gelinceye kadar bir mandater devletin gözetimine ve idari bakımdan yardımına bağlı olmak üzere şartlı olarak tanınabilir. Bu cemaatlerin arzuları mandater devletin seçiminde göz önünde bulundurulacak birinci derece hususlar olmalıdır"⁴⁶

Bu madde Türk topraklarının manda yönetimine koyulacağını altını çizirken aynı alan içinde başka ulus-devletler kurulacağına da işaret ediyordu.

41 Department of State, Div. Of Western European Affairs, July 18, 1917, 867.22/9; bkz Ek:5

42 Bkz. Ek: 6

43 Foreign Relations, 1917 Part I: Continuation of the War- Participation of U.S. s.792-795, memorandum için bkz Ek:9

44 Bkz Ek: 7

45 Rayford Whittingham Logan, *The Senate and the Versailles Mandate System*, Washington DC, The Minorities Publishes, 1945, s. 4

46 Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, İleri Basımevi: Giresun, 1977, s. 4

Amerika'nın yeşil ışığının verdiği umutla resmi koltukları olmasa da biri Ermeni toplumunun öbürü Ermeni devletinin temsilcisi olan Boghos Nubar ve Ahaorianian'ın başkanlığında Paris'te boy göstermiş olan iki Ermeni heyeti de tam bu nedenle oradaydılar. Heyetler 26 Şubat'ta ortak bir bildirme yayınlayarak dileklerinin Kafkasya'da kurulan Ermenistanla⁴⁷ Trabzon'dan İskenderun'a uzanan Anadolu topraklarının doğusunu kapsayan birleşik bir Ermenistan kurulması olduğunu dile getirdiler. Aslında bu sınırlar Fransa ve İngiltere'nin gizli Londra ve Sykes-Picot anlaşmaları ile Mezopotamya, Filistin ve Suriye'de saptadıkları çıkar alanlarını da kapsam aktaydı ve savaş ganimetlerinden vazgeçmeyen bu iki ülke hala kendi etki alanları olarak gördükleri bu topraklarda söz sahibi olabilmek için bölgenin mandaterliğini istiyorlardı. Ama bu isteklerinin Osmanlı barış anlaşmasına yansıtacağını, uluslararası onay gerektireceğini⁴⁸ ve elbette en önce ABD'nin onayına sunulacağını da biliyorlardı. İşte bu nedenle destek ararken güçlü dostun gönlünü okşamak için Doğu Anadolu'da Amerika'nın mandaterliğine koyulmak üzere Ermeni ve Kürt devletleri kurulmasını önerdiler. İngiltere Başbakanı David Lloyd George'un Mayıs sonunda Wilson'a sunduğu⁴⁹ bu öneri Avrupa'da alkışlarla karşılanırken Amerikan Kongresi'nde aynı ilgiyi göremedi. Amerika'nın mandaterliğin gerektirdiği mali yükün altına girme olasılığı, Amerika'da parlamentoyu karıştırdı. Konuyu ayrıntılı görüşmek üzere 27 Haziran'da ülkesine dönen Wilson'un beklemediği soğuk karşılamanın siyasal, toplumsal, ekonomik nedenleri vardı ama bir nedeni de kuşkusuz Türkiye'de işgallerin yol açtığı gelişmelerdi.

Kurtuluş Savaşı Başlarken Ermenilerle İlgili Gelişmeler ve Amerika

Mondoros'u izleyen işgallere Türk halkı bazı yerde silahlı çeteler bazı yerlerde de müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurarak tepki gösterirken Paris'te İzmir'e Yunan askerlerinin çıkmasına yeşil ışık yakılması, Venizelos Türkleri yeneceği sözünü verince Yunan işgalinin yaygınlaştırılması⁵⁰ ve Fransa'nın Mondoros'tan sonra Kilikyayı işgal ederken kendi askerleri yerine tehirden geri dönen Ermenileri silahlandırılarak bölgede polis gücü haline getirmesi, ılımlı yerel tepkileri Anadolu'da örgütlü bir kurtuluş savaşına dönüşmesine yol açan gelişmeler oldu. İntikam duygularıyla dolu, silahlı, disiplin veya yönlendirme kabul etmeyen⁵¹ Ermenilerin Fransız bayrağı altında, üstelik toprak iddialarıyla yurtlarını korumak isteyen milliyetçi Türklerin karşısına çıkması, güney cephesinde kanlı çarpışmalara yol açtı.

47 Yukarıda bu devletin 1918 Mayısı sonunda bağımsızlık duyurusunda bulunduğundan söz edilmişti

48 Leland James Gordon, a.g.es. 268.

49 Thomas A. Bryson, "Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question", *The Armenian Review*, Vol. 21, No. 4-84, Winter 1968, s.2

50 William Linn Westerman, a.g.m. s. 195

51 Hoover Arşivi, Louis Edgar Browne'un Evrakı Kutu I, dosya 15, 196, s. 2

Öte yandan İzmir'e İtilaf birliklerinin girmesi planlanmışken Yunanlılar tarafından işgali ve bunun kısa zamanda kadınlar ve çocuklar da olmak üzere 2000den fazla Türkün öldürüldüğü Türk katliamına dönüşmesi⁵² Anadolu halkını ve olaya Müslüman katliamı olarak bakan İslam dünyasını ayağa kaldırdı. Huzursuzluk aylar boyunca kesilmeyince sömürgelerindeki Müslümanların giderek daha çok etkilendiğini gören Konferans yetkilileri durumu yatıştırmak için usulden olmasa da Osmanlı barışı görüşmelerine İstanbul'dan temsilciler çağırarak gereğini duydular.

Bu ara Paris'te Ermeni heyetinin Sivas'tan İran'a, Gürcistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan haritayla "Ermenilerin Haklı Davası" (les Revendications Armeniennes) başlıklı renkli bir broşür yayınlaması ayaklanmış Türk halkını daha da kamçıladı ve artık önü alınamayacak varlık mücadelesini daha güçlendirdi.⁵³ Aynı günlerde İngiliz emperyalizmine karşı ayaklanmış Hindistan'da Gandi'nin Hinduları Türkler için oruç tutup dua etmeye çağırması üzerine Hindularla Müslümanların kutsal ittifak oluşturması İngiltere'yi Anadolu'da başlayan hareketi daha yakından izlemeye zorlarken Anadolu'daki direnişe de moral bir destek oldu.⁵⁴ Paris Konferansı'nın açılışını izleyen aylarda bu gelişmeler, Osmanlı yöneticileri ile anlaşabilen İngiltere, Fransa ve Amerika'nın; ayrıca, Ermeni sorununu çözmesini bekleyen halkının önünde manda önerisi ile rahatlamış olan Wislon'un hiç beklemedikleri bir durum yarattı.

* * *

Aslında misyonerlerin etkisiyle Amerika'nın Müslüman Türklerin baskısı altında sözde ezilen zavallı Hıristiyan ulus olarak tanıdığı Ermenilerin bağımsızlığı yönünde bir girişiminin Amerikan halkı ve yönetimi tarafından desteklenmemesi düşünülemezdi. Ne var ki Paris'te Başkan Wilson'un uygulama için Amerikan Kongresinin onayını şart koştuğu manda önerisi, ABD'de pek de olumlu karşılanmadı. Üstelik Kilikya'nın mandaterliğini isteyen Fransa'nın yıllardır Maruni Hıristiyanların koruyucusu olduğundan Suriye'nin mandaterliğini de doğal hakkı görmesi kuşku arttırdı. Near East Relief Başkanı James L. Barton ve uzun yıllar Suriye'de kalan Arap bağımsızlığı savunucusu Dr. Howard Bliss gibi misyonerler kanadının etkin kimselerinin ABD'nin Suriye-Filistin mandaterliğini de üstlenmesini önermesi, hatta Bliss'in Şubat ayında Paris'e giderek Amerika Barış Komisyonu'na

52 William Linn Westerman, a.g.m. 195

53 Hoover Arşivi. Brown'un Evrakı Kutu I, dosya 5,17 Ekim, 1919 (27 Eylül 1919 U.S. Naval Radyo Press'den)

54 İbid. Browne, bu noktaları manda gündeme gelince Anadolu'daki koşulları saptamak üzere inceleme gezisi yapan Rober Kolej'in Müdürü Dr. Caleb F. Gates'in yazdığı rapordan aktarmaktadır.

Suriye’de bu konuda incelemeler yapılması gerektiğini bildirmesiye⁵⁵ kararsızlığı tırmandırdı. Ama kafaları en çokkariştiren, ABD’nin Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Bristol’un Amerika mandası altında bir Ermenistan kurulmasının Kafkaslarötesinde (Trans-Kafkasya) Bolşeviklerin yayılmasını önleyecek bir tampon görevi yapmak üzere İngiliz çıkarlarına göre tasarlandığının altını çizdiği raporlarıydı. Üstelik Bristol bir raporunda İngiliz mandası altına girecek olan Mezopotamya’daki zengin petrol kaynaklarının bekçiliğinin de böylece Amerika’ya yaptırılacağına, ayrıca, Ermeni mandaterliğini kabul etmekle Amerika’nın Osmanlı Devleti konusunda özenle sürdürdüğü tarafsızlığın son bulacağına da dikkat çekmişti.⁵⁶

Bu gelişmeler Wilson’a ülkesinin manda hakkındaki kararının kesinleşmesi için yetkililerinin olası manda bölgesi hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olması gerektiğini düşündürdü. Sonunda, Ermeni devleti kurulabileceği öne sürülen bölgelerin demografik durumunu Amerikan çıkarlarını ilgilendiren askeri, coğrafi, idari ve ekonomik koşullarının araştırılarak öğrenilmesini sağlayıp, edinilen verileri Kongreye sunmaya karar verdi. Bunun için değişik yerlerde araştırmalar yapıp gerekli bilgileri toplamak üzere bir yandan bazı akademisyenleri görevlendirirken bir yandan da değişik inceleme komisyonları oluşturdu. Özellikle Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin ekonomik durumu, yaşam koşulları, Türkler ve Kürtlerle olan anlaşmazlıkları hakkında araştırmalarda en duyarlı kişiler olarak gördüğü misyonerlerin hatta bazı Avrupa ülkelerindeki Amerikan temsilcilerinin görüşlerinin alınmasını da istedi. Petrograd’daki (Saint Petersburg) ABD Büyükelçisi William P. Cresson’un Dışişleri Bakanı Lansing’e 15 Nisan 1917’de sunmuş olduğu rapor, bu yönde ayrıntılı bilgiler içeren hazır bir malzemeydi. Türk-Ermeni ilişkilerinin kötüye gitmesinin altında yatan nedenler, Ermeni-Kürt çatışmasının ayrıntıları ve farklı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine ilişkin görüşler içeren Cresson raporu, duruma ışık tutacak önemli bir belgeydi.⁵⁷

Cresson’un “Yakın zamana kadar Türk sınır bölgelerindeki Ermenilerin Müslüman komşularıyla dostluk ve beraberlik içinde yaşamış olduklarını akıldan çıkarmamak gerekir. Güvenilir otoritelere göre (örneğin Lynch ve Sykes), bugünkü üzücü durum, 1878 tarihli Berlin Kongresi’nin yol açtığı huzursuzluk ve böylece bozulan ilişkilerden kaynaklanmaktadır.” satırlarıyla başlayan raporunda aydınlatıcı demografik açıklamalar vardı. ‘Türklerin

55 William Linn Westerman, a.g.m. s. 198; James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Kent, Ohio: Kent State University Press, 1967, s.93.

56 Thomas A. Bryson, a.g.m. s. 9

57 ABCFM 353, Roll 6, April 15, 1917. 1915 yılındaki Tehcir olayını da kararın alınmasında Almanya’nın etkisinin altını çizerek inceleyen bu rapor hakkında daha geniş bilgi için bkz: Seçil Karal Akgün, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karmaşık İlişkileri” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* Sayı:33/34, 2009, s. 61-224

bağımsız bir Ermeni devletini reddetmelerinin temelinde yatan iddialarının başında Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Türk topraklarında bir millet veya çoğunluk olmadıkları' vurgusu yapılan raporda konu edilen yerlerde Ermeni nüfusunun azalmasına tehcirin yol açtığı öne sürülse de H.F.B. Lynch'in tehcirden önceye ait "Armenia, Travel and Studies" (Londra, 1901) kitabında altı Doğu Anadolu ilinden sadece Van'da Hıristiyanların çoğunlukta olduğunu gösteren istatistik bilgilere yer verilerek bu iddialar zayıflatılmıştı.

"...Özellikle yukarıda belirtilen durumlardan haberdar olmayan kişiler arasında bağımsız bir Ermenistan için çalkalanmaların devam etmesi ihtimali bulunsa da, aydınlar ve liberal düşünen Kafkasya Ermenileri arasındaki genel izlenim, kendilerine ancak Rus sınırları içinde bağımsız yaşayacakları bir yer ve gelecek sağlanacağıdır..." satırlarından sonra Cresson, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Ermenileri arasındaki ayrıcalıklı durumuna dikkat çekmişti. Misyonerlerin çalışma bölgelerindeki Amerikan yatırımları ile "misyoner okullarında verilen eğitim sayesinde Amerika ve Ortadoğu arasında sürekli olarak gelişerek ticari değer kazanan" Amerikan etkisinin önemini vurgulamıştı.

Yukarıda değinilen Kafkaslarötesi Ermeni devleti kurulmadan yazılan bu raporu da değerlendiren Wilson, özellikle bölgede Ermeni çoğunluğu olup olmadığı da kuşku götürünce bağımsız Ermenistan ve manda konusunda karar verebilmek için daha yakın dönemin daha kesin verilerine gerek olduğunu düşünerek Amerikan mandası altına konulması önerilen bölgelerde akademik ve askeri incelemeler yapmak üzere heyetler görevlendirdi. Bu heyetler arasında kısaca King Crane ve General Harbord heyetleri olarak tanınanlar, Başkana ışık tutan verileriyle en öne çıkanlardı. 1919 Haziranı başında incelemeler yapmak üzere İstanbul'a gelen King Crane Heyeti ve ondan üç ay sonra gelen Harbord Heyeti, gözlemlerini ve elde ettikleri bilgileri değerlendirirken inceleme gezileri sırasında kurtuluş savaşına dönüşen Anadolu hareketini de dikkate almak durumunda kaldılar.

Amerikan Mandası - Kurtuluş Savaşı ve Ermeniler

Amerika'nın mandaterlik üstlenmesini sağlayarak kendi çıkar alanlarını korumayı uman İtilaf Devletleriye Kurtuluş Savaşı başladıktan sonra da emellerinden vazgeçmezken Ermenilere vermiş oldukları sözleri göz ardı etmenin Hıristiyan halklarını olumsuz etkileyeceğinin de bilincindeydiler. Zaten bu düşünceyle Paris'te barış görüşmeleri yapılırken Ermenilerle ilgili sorunları Amerika'ya yıkmayı yeğlemişlerdi. Başkan Wilson ve izlediği koyu Hıristiyan politikası bu konuda en büyük güvenceleriydi. Dolayısıyla, Kurtuluş Savaşı sırasında Fransa'nın Kilikya'da Ermenilerden askeri güç olarak

yararlanması dışında bu ulusla ilişkileri Amerikan politikası doğrultusunda kaldı.

Kilikya bölgesinde Ermeni gönüllülerin silahlandırılmasını ilk kez 1916 Ekiminde George Picot Boghos Nubar'a önermişti. Özerk Ermenistan kurulması peşinde olan Nubar'sa Fransa ile yakın işbirliğinin Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili olacağını düşündüğünden, öneriyi kabul etmişti. Mısır'da bulunan oğlu Arakel Nubar da babasının isteği üzerine oradaki Ermeni gönüllüleri örgütlemiş, böylece Fransa hiç zorluk çekmeden Türklere karşı savaşıcak bir güce sahip olmuştu. Mısır'da ileride *La Legion d'Orient* (tekrar isim değiştirilerek La Legion Armenienne) olarak anılacak olan gönüllü birlikleri örgütlenirken Fransız hükümeti de aslında Ermenilerin bağımsızlığı için çarpışacak Kilikya Lejyonu'nun geleceğın Ermeni ordusunun çekirdeğı olduğunu ve Ermeni bağımsızlığı için Fransız bayrağı altında sadece Kilikya'da Türklere karşı savaşıacağını duyurdu. Kurtuluş Savaşı başladığında da George Picot'nun emri üzerine Suriye, Filistin ve Mısır'dan Kilikya'ya dönmeleri için resmen izin verilen 208,000 Ermeni sığınmacıdan Türklere karşı savaşmak için gönüllü olanlar Fransızlar tarafından silahlandırıldı ve çarpışabilmeleri için eğitildi.⁵⁸ Ne var ki Fransız işgal gücüne milliyetçi Türklerin karşı koyması, ulusal değerlere önem veren Fransız kamuoyunu etkileyince Fransız basını daha ilk günlerden Kilikya macerasının terk edilmesini isteyen yazılarla donanmaya başladı.⁵⁹ Ancak Fransız güçleri anavatandan baskılar ve Türklerin kararlı saldırıları karşısında bu cephede çarpışmaya son verip Ankara Andlaşması ile sonuçlanacak görüşmeleri başlatana kadar başta Amerika'daki Ermeni yanlısı derneklerin üyeleri olmak üzere pekçok kimse Kilikya'ya "bir zamanların Osmanlı topraklarıyken Ermenilerin ulusal vatani olacak bölge" gözüyle baktı.⁶⁰

Bununla birlikte, Dünya Savaşına Rus ve Türk topraklarında birleştirilmiş büyük Ermenistan hayali ile katılmış olan Ermeniler için sadece Kilikya'yla sınırlı *Ermeni yurdu*'na razı olmak, büyük bir ödündü. Üstelik, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçerek kuvayı milliye direnişini örgütlü Türk Kurtuluş Savaşı'nı dönüştürmesi, bunun bile gerçekleşmesini güçleştirmişti. Ulusal hareketin 1920 Nisanında Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi ile siyasal kimlik kazanmasından sonra milliyetçi Türklerin Osmanlıların Ağustos ayında imzaladığı Sevr anlaşmasını tanımayarak doğuda Ermenileri yenmesi ve 3 Aralık tarihli Gümrü anlaşmasıyla Türk-Ermeni sınırının belirlenmesiyle bu ülkü sona ermişti. Bununla birlikte, Boghos Nubar 9 Aralık 1920 tarihinde Kongre Başkanlığına Sevr Antlaşması'nın Ermenilerin Kilikya'da

58 Hoover Arşivi, Cilicia and the War of 1914-1918, Paris Dec. 9, 1920, Belge IV bkz. Ek:8

59 William Linn Westerman, a.g.m. s. 203

60 Thomas A. Bryson, "The Armenia-America Society: A Factor In American-Turkish Relations, 1914-1924", *Records of the American Catholic Historical Society*, Haziran 1971 s.86.

egemenliğini sağlamadığından yakınan, ancak milletin burada Türk egemenliğinde de olsa, Fransız kontrolü altında otonom bir yönetime razı olacaklarını bildiren bir memorandum verdi.⁶¹ Oysa bu belgede belirttiği gibi böyle bir şeyin diplomatik yollardan başarılabilceğini düşünmesi ve bunun Türkler arasında saygınlığını yitirmiş olan ve 1920 Martı'nda resmi işgal altına giren İstanbul'da sözde bir hüküm süren Osmanlı Padişahının bir emri ile gerçekleşebileceğini sanması, büyük bir hataydı. Ankara'nın Sevr anlaşmasını tanımaması karşısında yeni hükümetle anlaşma ortamı arayışına giren Dört Büyüklerin Ermenileri düpedüz kandırıp yalnız bıraktıklarını hala görmeden Konferansta söz hakkı beklemekse daha da büyük hataydı.⁶²

Kaldı ki İtilaf Devletleri Ankara'da Meclisin açılmasının ardından İtilaf ülkeleri Türkiye'nin ulusal güçlerin kontrolü altında olduğunu kabul etmeye başlamışlardı. Hatta bu Meclisin temsilcilerini Sevr'i yeniden düzenlemek için 1921 Mart'ında Londra'da toplanan konferansa davet ettiler. Burada Fransız Başbakanı Briand uzlaşmaya doğru ilk adımı atarak Ankara Meclisi'nin temsilcileriyle Fransız ordularının Kilikya'dan çekilmesini görüştü. Bu girişimin aynı yılın Ekim ayında imzalanan Ankara Antlaşmasıyla Fransa'nın bölgeden çekilmesini sağlaması, Ermenilerin Fransa'dan beklentilerinin ve Kilikya'da bir "milli anavatan" kurulması hayallerinin sonu oldu. Ancak Kurtuluş Savaşında Ermenilerin kaderini asıl saptayan, Amerika ile yaşanan gelişmelerdi.

King Crane Heyeti

Wilson barış konferansı başında Bliss'in Amerika'nın Ortadoğu'da mandaterliğini incelemeler yaptırarak belirlemesi önerisini Osmanlı İmparatorluğunda araştırmalar yapmak üzere bir uluslar arası inceleme komisyonu kurulması beklentisiyle konferansın aslarına tanıttığında, Lloyd George'un gösterdiği ilgiyi Fransız Dışişleri Bakanı Clemanceau ve İtalyan meslektaşları göstermemişlerdi. Ancak üç ülke de kendileri katılmadığı sürece komisyon incelemelerine karşı koymadıklarından Wilson bu işi de üstlenmekten kaçınmadı. Kısa zamanda bizzat kaleme aldığı talimatla Oberlin Koleji Tarih Profesörü Henry C. King ve yakın dostu işadamı Charles Crane yönetiminde bir heyeti Nisan ayı başında Osmanlı topraklarında incelemeler yapmakla görevlendirdi.⁶³

61 Bkz: Ek: 9

62 William Linn Westeman, a.g.m s.195-203; Richard G . Hovannisian,.a.g.m. s. 168

63 Harry N. Howard, *The King Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*, Beirut: Khayats, 1963, 7- 8 kısımlar; aynı yazarın "An American Experiment in Peacemaking: The King Crane Commission", *The Muslim World*, 2, April 1942. p. 122 ; Paul Gidney, *A Mandate For Armenia*, Unpublished PhD. Thesis, Urbana, 1974 s.89

Çoğu Amerikalı bilim adamlarından oluşan *American Section of Inter-allied Commission on Mandates in Turkey* adıyla kurulan bu heyetteki görevlilerin çoğu misyoner kökenli veya onlara yakın, Ermeniler konusundaysa hiç de yansız olmayan kimselerdi.⁶⁴ Bununla birlikte Heyet, çalışmalarında sadece manda sorununa odaklandı. Daha çok King-Crane Komisyonu olarak anılan heyet, 10 Haziran'da Yafa'dan başlayan ve birbuçuk ay süren inceleme gezisinde Arap topraklarında Suriye-Filistin-Lübnan'dan sonra Kilikya bölgesinden öteye gitmemiş, 36 önemli merkezi dolaşıp 23 Temmuz'da İstanbul'a döndüğünde de çalışmalarını henüz tamamlamamıştı. Gezi sırasında üyeler, yerel yetkililer, bölgesel liderler, değişik din ve etnik grupların

Çoğu Amerikalı bilim adamlarından oluşan *American Section of Inter-allied Commission on Mandates in Turkey* adıyla kurulan bu heyetteki görevlilerin çoğu misyoner kökenli veya onlara yakın, Ermeniler konusundaysa hiç de yansız olmayan kimselerdi.

temsilcileri, misyonerler ve halktan kadın-erkek türlü kimselerle görüşmüşlerdi. Bağımsızlık veya manda yönetiminden dinsel düşüncelere, Siyonizme, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda beklentilere kadar uzanan konularda topladıkları görüşleri kaleme almadan önce de İstanbul'da Amerikalı yetkililer, siyasi fırka temsilcileri ve Türk aydınlarıyla bir araya geldiler.⁶⁵ Görüşmelerin sonunda hazırlanan raporun ilk bölümü Suriye, ikincisi, heyetin gezemediği Mezopotamya hakkında derlenen bilgilerin değerlendirmesiydi.

Sonunda da İstanbul-Boğazlar, Anadolu ve Ermenistan'ın bir genel yönetim altında üç ayrı mandaya konulmasını önerilmişti.⁶⁶ Önerilen çözümün Ermenilerin durumunu düzenleyeceğini, Türk yayılcılığını ve olası Türk saldırganlıklarını engelleyeceğini belirten raporda ayrıca, halkın çoğunun da Amerikan, olmazsa İngiliz mandası istediğinin, Fransız mandasınaysa rağbet etmediğinin de altı çizilmişti. Rapor, İstanbul'dan Paris'e giden heyet tarafından Ağustos sonunda Amerikan Delegasyonu Başkanı Frank Polk'a verildi.⁶⁷ Ne var ki Ermenistan'ın kapsayacağı sınırlar hakkında kesin bir bilgi içermediğinden, Anadolu'daki örgütlenmenin Ermenileri hedeflediği düşünüldükçe kaygı yarattığı, Erzurum Kongresi'nin toplandığı ve filizlenen hareketin ne olduğu veya olacağının kestirilemediği, hatta bu nedenle Türklerle yapılacak barışın ana hatlarının bile saptanmadığı o günlerde etkili olmadı hatta sonra bile yayınlanmadı. Paris'ten Wilson'a iletilmesi 27 Eylül'ü bulan raporu Başkan ancak Anadolu'da çarpışmaların durulmasının ardından, 1922 yılı

64 Komisyon başkanları Charles R. Crane ve Robert Kolej Mütevelli Heyeti Üyesi olan Henry C. King, üyeler Prof. Albert H. Lybyer, Donald M. Broodie, William Yale, Dr. George Montgomery, Lawrence Moore, Paul Torran ve Dr. Sami Haddad'dı.

65 King Crane Komisyonu ile ilgili bilgiler, Hoover Arşivi 'nde Louis E. Browne evrakı, yukarıdaki iki yapıta, (Prof) Dr. Ömer Turan'ın *King Crane Raporu ve Etkileri* (1919) çalışması ve Dr. Deniz Bilgen'in *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi* başlıklı kitabına dayanmaktadır.

66 Harry N. Howard, a.g.e. s. 74,75

67 Herbert Hoover, a.g.e., s. 400-465; Deniz Bilgen, a.g.e. s. 86-88

sonunda ortaya çıkardı. Bunun nedeni, her halde yaklaşık aynı zaman dilimi içinde görevlendirilen General Harbord Heyeti'nin saptamalarıyla hazırlanan raporun daha belirleyici olmasıydı.

Erzurum-Sivas Kongrelerinde Manda ve Ermeni Devleti Sorunları

4 Eylül'de başlayan Sivas Kongresi'nden önce Mondoros'un 24. maddesiyle Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurulmasına ortam yaratıldığından buna gerekirse silahla karşıkoymak üzere bir örgütlenme başlatılmıştı. Bu çerçevede 23 Temmuz'da da 15 Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın girişimiyle Doğu Anadolu halkının çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğunu, dolayısıyla bu yörede Ermeni Devleti kurulamayacağını anlatmak üzere Erzurum'da yerel bir kongre toplandı. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık ettiği bu kongre iki hafta sonra ulusal kararlar alarak kapanırken yayımlanan bildiriye vatanın bütünlüğü, manda ve himaye kabul edilemeyeceği ve yabancı işgaline karşı koyulacağı belirtilmişti.⁶⁸ Bu kararlar ulusal kimlikle toplanan Sivas Kongresinde genişletilerek yurt bütünlüğünün ve ulusal egemenliğin vurgulandığı Misak-ı Milli olarak tekrarlandı ve böylece Türk sınırları içinde Ermeni devletine yer verilmeyeceği vurgusu, Kurtuluş Savaşı'nın önemli bir kesiti oldu. Bu bağlamda Osmanlı topraklarında manda konusu ve Ermenilerle ilgili gözlemlerde bulunmak üzere görevlendirilen iki Amerikan heyeti de Sivastaki kongreyle ilgilendi. Bunu milliyetçilerin Ermenilere yaklaşımını anlama ve Anadolu hareketini örgütlediğini ve kongrelere başkanlık ettiğini duydukları Mustafa Kemal Paşa ile tanışma, ondan Türk tezini dinleme olanağı olarak değerlendirdiler.

King Crane Heyeti'nin Sivas'a gönderdiği Amerikalı gazeteci Louis Edgar Browne'ın ve Türkiye'ye gelen ikinci Amerikan heyeti başkanı General Harbord'un Sivas'ta öğrendiklerini, yani Anadolu hareketinin Wilson İlkeleri'nin çiğnenmesine tepki olarak başladığını ve bu ilkeler doğrultusunda uluslara tanınan egemenlik hakkını Türkler için sağlamaktan başka hiç bir gizli amaç taşımadığını raporları ve yazışmalarıyla Paris Kongresi'ne ve dünyaya duyurmaları, büyük devletlerin Ermenilere yaklaşımını da etkiledi.

King Crane Heyeti üyeleri Bliss'in de önerisiyle İstanbul'da Wilsoncular Cemiyeti'nin kurucularından olan Halide Edip Hanımla tanışıp ondan Anadolu'da gelişen hareket ve Mustafa Kemal Paşa hakkında bilgi almışlardı.⁶⁹ Nitekim heyet, Amerikan mandasının Türkiye'ye yarar sağlayacağına inanan Halide Edip Hanım'ın yakında Sivas'ta toplanacak kongreyi bir Amerikalı gözlemcinin izlemesini önerisine olumlu yaklaştı. İstanbul'da kendilerini

68 Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile ilgili Belgeler*, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1969, s. 23.

69 Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, Murray, 1926, s. 455

yakından izleyip gazetesine çalışmaları hakkında haberler ileten Chicago Daily News Gazetesi muhabiri Louis Edgar Browne'u Amerikan resmi makamlarına bildirmek üzere ulusal hareketi ve yönetenlerin gücünü öğrenmesi için Sivas'a gönderdi.⁷⁰

Halide Edip Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya da 10 Ağustos'ta yazdığı mektupla Kongre sırasında bir Amerikalı gazetecinin bulunmasının hareketin duyulması bakımından yararlı olacağını hatırlatarak aynı öneriyi yapmıştı.⁷¹ Kemal Paşa'nın bu düşünceye katılıp yeşil ışık yakması üzerine Sivas'a giden Browne, Kurtuluş Savaşını ve bu savaşta Türk tezini Amerika'ya ve dünyaya duyuran ilk kimse oldu.

Browne Sivas'a 20 Ağustos'ta Ankara'da bulunduğu Ali Fuat Paşa'dan ulusal direnişin amacı, ulusal güçlerin Ermeni sorununa ve tehcir olayına yaklaşımı ve manda hakkındaki düşüncelerini öğrenmiş olarak gitti. Ankara'da görüştüğü bir yetkilinin Türklerin Ermenilerle Rumları Kolomb'un Amerika'yı keşfetmesinden 300 yıl sonra yönetmeye başladığı ve 700 yıldır yönettiği bu halkların devlete Kızılderililerin veya Zencilerin Amerika'ya olandan çok daha fazla şükran borcu olduğunu, savaşta Ruslara satıldıklarından dolayı göç ettirildiklerini anlatıp böyle bir duruma onun nasıl yaklaşacağını sorması da Browne'u oldukça etkiledi.

Aynı günlerde Washington'un Doğu Anadolu'da gözlemlerde bulunmak üzere görevlendirdiği Amerikan Yardım Teşkilatı (ACRNE) üyesi Emory H. Niles ile de görüşen Browne ondan da sınır ötesinde zulüm gören binlerce Türkün ölümle tehdit edilip mallarını mülklerini bırakarak Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nden kaçmak zorunda bırakıldığını ve Doğu Anadolu illerine sığındığını öğrenmişti.⁷²

Browne, kongre boyunca kaldığı Sivas'ta da halkla, Amerikalı misyonerlerle ve kongre katılımcıları ile görüşüp Amerikan mandası ve Ermeniler hakkında değişik yorumlar dinledi. Uzun süredir öğretmenlik yaptığı tehcir sırasında da bulunduğu Sivas'ta Ermenilerin kalbini kazanmış olan Amerikalı misyoner Miss Grafam'sa söyledikleriyle Browne'u şaşırttı ve yönlendirdi. Ondan Türklerin Ermenileri yönetemedikleri için bu yola baş vurmak zorunda kaldıklarını, Sivas'taki Türklerin bu uygulamaya karşı olduklarını ve pek çok Ermeniye evlerinde sakladıklarını, üstelik savaşta da Ermeniler kadar eziyet

70 Hoover Arşivi , Browne Evrakı, Kutu 1, Dosya 5. Brown hakkında geniş bilgi için bkz: Dr. Deniz Bilgen, *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi*, ve Seçil Karal Akgün, "Brownie and the Leaders of the Sivas Congress", George Sellers Harris ve Bilge Criss (der.), *Studies in Atatürk's Turkey: The American Dimension*, Brill, 2009 içinde, ss. 15-55

71 Nutuk, Cilt. I, s. 98

72 İbid. Browne'nın 15 sayfa tarihsiz notları, (Niles ile ilgili bilgi 2. sayfadadır) telgrafları, el yazısı notları bunu düşündürmektedir.

çektiklerini dinlemek, şaşırtıcıydı. Yetersiz de olsa devlet tarafından desteklendiklerinden Türklerin Ermeniler kadar yoksulluk çekmediği, bir arada kalırlarsa bu süreceği için doğru çözümün Ermenilere ayrı bir yaşam alanı ayrılması olduğunu duymak⁷³ da Browne’u daha ayrıntılı görüşmelere itti.

Browne, Ermeni devleti ve manda konularını kongreye başkan seçilen Mustafa Kemal Paşa, çok iyi İngilizce bilen Rauf ve Amerika eski sefiri Ahmet Rüstem beyler başta olmak üzere birçok kongre üyesiyle konuştu. Bu görüşmelerde Türklerin batıların sandığı gibi Ermenilerin ve Hıristiyanların düşmanı olmadığını anladığından, bu düşüncesini yazdığı mektuplarla Amiral Bristol’a ilettili.⁷⁴ Ancak Browne, Türklerin manda sözcüğünü sadece yardım olarak algıladıklarını kavramış ve özellikle Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi sonunda toprak ödünleri içeren veya ekonomik veya toplumsal bağımsızlığı kısıtlayan bir bağlantıya girmek istemedikleri kanısına varmıştı. Bu yargısını hareketin bir ihtilale dönüşeceği tahminini de ekleyerek Bristol’e olduğu gibi Crane’e, meslektaşlarına, ayrıca, Amerika’da yayınlanmak üzere gazetesine yazdı.⁷⁵ Bu ara görüş alışverişi yaptığı meslektaşı Associate Newspapers’dan Herbert Carey’e Sivas’taki gözlemleriyle Türklerin aslında Ermenilerden pek hoşlanmadıkları, topraklarında Ermeni devleti kurulmasını hiç istemedikleri, buna karşın Amerikan mandasına olumlu baktıkları kanısına vardığını yazdığında⁷⁶ aldığı yanıt ilginçti. Carey, Browne’a Amerika’da çoğu kimsenin Ermenilerle ilgili gelişmelere artık “Wilson yönetiminin herkesin boğazına tıktığı bir sorun” olarak baktığını, savaşın altüst ettiği ekonomik koşullarda kimsenin daha çok vergi ödemek pahasına bir Ermeni devleti veya Ermeni veya herhangi bir mandaya istekli olmadığı, hatta bu konuya İngiltere ve Fransa’nın Almanya’dan korunacak bir bağlantı kazanmak için Amerika’ya zorlaması olarak baktığını anlatmıştı.⁷⁷

Öte yandan Sivas Kongresi’nin hükümet yetkileri taşıyan bir heyetin kurulduğunu, manda ve himayenin kabul edilmeyeceğini, Hıristiyan unsurlara siyasal egemenliği veya sosyal dengeleri örseleyecek ayrıcalıklar verilmeyeceğini bildiren bir profilin çizildiği bildiriyle sonuçlanması ve Kongre bitiminde ulusal hareketi engellemek isteyen İstanbul Hükümetini çekilmeye zorlamak için Anadolu ile ilişkilerin kesilmesi, Browne’ın hareketin ihtilale dönüşeceği tahminini adeta kesinleştiriyordu. Kaldı ki Amiral Sir J. de Robeck de İstanbul’dan 17 Eylül tarihli telgrafıyla İngiltere Dışişleri Bakanı

73 Ibid, Dosya: 5

74 Hoover Arşivi , Browne Evrakı Kutu 1, Frederic P. Latimer, *The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk as Evidenced in His Published Speeches and Interviews*. Princeton University, 1964, s. 54. Brown dosyasından yazışmalar için bkz. Ek: 10 a,b,c,

75 Hoover Arşivi, Browne Evrakı Kutu 1, Dosya : ID 15

76 Ibid, 17 Ekim 1919 tarihli telgraf

77 Ibid.

Lord Curzon'a Kemal Paşa'nın yönettiği Anadolu hareketinin bağımsız cumhuriyete doğru geliştiğini bildirmişti.⁷⁸

Browne İstanbul Hükümeti'nin istifasını öğrendikten sonra “kansız ihtilal” olarak tanıttığı Sivas Kongresi'nin Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve Asbaşkanı Rauf Bey'in artık ‘Türk İmparatorluğunun gerçek yöneticileri’ olduğunu Paris'ten dünyaya duyurdu.⁷⁹ Ülkesine dönüşünde de Türkiye'deki izlenimlerine ilişkin yazılarında da Ermenilere değil, Kurtuluş Savaşı ve mandaya odaklandı. Böylece Browne'un Chicago Daily News'da büyük manşetlerle verilen yazıları milli mücadelenin amacını Anadolu'dan Paris'e aktaran köprüler oldu.

Browne geri dönmek üzereyken Doğu Anadolu'da Ermeni devleti ve Amerikan mandası olasılıklarını araştırmak ve Ermenilere yönelik yeni bir hareket hazırlanmakta olduğu söylentilerine açıklık getirecek incelemeler yapmakla görevlendirilen General Harbord Heyeti de Türkiye'deki incelemelerini tamamlamak üzereydi. Browne'un yazdıkları ilk kez dünyanın dikkatini Türklerin ulusal direnişine çekti; olumlu yorumları da Amerikalıların Türklere karşı önyargılarını yumuşattı. General Harbord'un heyetiyle yaptığı incelemeler sonunda yazdığı rapor da Amerika'nın ulusal güçlerle resmi ilişkilerini başlattı.

General Harbord Heyeti

Wilson ABD'ye önerilen Osmanlı ve Ermenistan mandaterliğine sıcak bakarken bunun ülkeyi büyük bir yük altına sokacağını hesap eden Amerikan Kongresi, Başkan'ın duyarlılığına katılmamıştı. Ne var ki Amerikan kamu oyu ve hayır cemiyetleri Mondoros'u izleyen işgallere karşı direnişlerin kendilerine yönelik bir hareket olduğu telaşına kapılan Ermenilere el uzatmak istiyordu. Bunun üzerine Yakın Doğu Yardım Komisyonu Başkanı Herbert Hoover iddianın doğruluğunu öğrenmek için Haziran ayında yaptırdığı araştırmayla Ermenilerin can güvenliğinden, çektikleri yoksulluğun giderilmesine kadar tüm umutlarını Amerikan mandasına bağladıklarını öğrendi.⁸⁰ Kongre'de mandaya karşıt havayı da bilen Hoover'in bölgeye Ermenilerin genel durumu ve mandanın Amerika'ya getireceği yükümlülükleri saptayacak bir heyet gönderilmesi önerisi Wilson başta, her çevrede beğenildi. Bunun üzerine Amerikan ordularının Başkomutanı Pershing'in Kurmay Başkanı olan ve daha önce de başarılı hizmetleriyle dikkat çeken James Guthrie Harbord, Wilson

78 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk - British Documents on Atatürk*, v. I p. 103-104

79 Hoover Arşivi Browne Evrakı Kutu 1, Dosya 14

80 Herbert Hoover, a.g.e. New York, 1961

tarafından üzerinde durulan konuları kendi oluşturacağı heyetle Amerikan çıkarlarını dikkate alarak incelemekle görevlendirildi.⁸¹

Amerika'ya yerleşmiş pek çok Ermeni, kendilerine hoşgörü besleyen Amerikan toplumunu yıllardır bağımsız bir devlet kurmak istedikleri Doğu Anadolu'da Türklerden zulüm gördüklerini anlatarak oldukça etkilemişti. Hatta duyduklarına inanan Wilson, 21 Ağustos 1919'da Damat Ferit Paşa'ya Kafkasya ve başka bölgelerde Ermenilerin öldürülmesi engellenmezse, Wilson Prensipleri'nin 12nci maddesi gereği Türk bölgelerine tanınan bağımsızlığın geri alınacağını ve barış koşullarının Türkler aleyhine oluşacağını bildirilen bir nota göndermişti. Wilson'un inandıklarının kanıtlanması ve uyarısını yaptığı müdahalenin Amerika'ya getireceği sorumluluk ve maddi yükün tartışılması ABD'de ciddi bir sorun oluşturmuştu.⁸² Bu gelişmeler üzerine Amerika Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden John Foster Dulles ile Herbert Hoover 3 Temmuz 1919'da Wilson'a bütün bunların biran önce yerinde incelenerek saptanması için Harbord Heyeti'nin bir an önce yola çıkmasını dileyen bir telgraf çektiler. Bundan sonra hızlanan hazırlıklar tamamlanınca yola çıkan heyet, 15 Ağustos günü Avrupa'ya vardı.⁸³

Harbord Heyetinin Yol Haritası ve Görüşmeleri

Resmi adı *American Military Mission to Armenia* (Ermenistan Amerikan Askeri Heyeti) olan General Harbord Heyeti, iki Tuğgeneral, Frank R. McCoy ile George van Horn Moseley, denizci-havacı değişik askeri kademelerde üyeler ve hukukçu, ekonomist, bürokrat yetkililer, yazman ve çevirmenleriyle 46 kişilik bir ekipten oluşmuştu. Çevirmenlik yapmak üzere heyette bulunan Ermeni asıllı küçük rütbeli askerle Binbaşı Shekerjian, Yüzbaşı Kachadourian ve Türkçe çevirmen Robert Kolej'in tarih öğretmeni Hüseyin Pektaş'ın adları Harbord'un raporunun girişindeki listede yoktu.⁸⁴ Ancak Harbord, sonradan yazdığı makalesinde Ermenileri dengelemek için Hüseyin Bey'i ekibe aldığını belirtmişti.⁸⁵ Öte yandan, heyetin toplayacağı verilerin Osmanlı barışı hazırlanırken kullanılması düşünüldüğünden Harbord'a verilen resmi yönergede *manda* veya *Ermeni* sözleri geçmiyordu.⁸⁶ Ancak, Ermenilerin durumunun büyük devletlerin vermiş olduğu sözlerle bağdaşan bir çözüme

81 Maj. Gen. James G. Harbord, *Moustapha Kemal Pasha And His Party*, Worlds Work V. XL,(NY 1920) s. 186

82 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954, s. 5

83 Herbert Hoover, a.g.e. s. 235-36

84 Maj. Gen. James G. Harbord, *Conditions in the Near East- Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington Government Printing Office, 1920 p.3 Raporun kapak sayfası: Ek: 12

85 Maj. Gen. James G. Harbord, a.g.m. *World's Work V. XL*, No.1,(May 1920) s. 37.

86 Frederic P. Latimer, a.g.e. s. 63

ulaştırılması Paris Konferansı'nda ve Türklerle henüz imzalanmamış olan barış anlaşmasında çok önemli bir yer tuttuğundan, heyetin gözlemlerini, incelemelerini ve değerlendirmelerini bu konuyu da sonuca ulaştıracak bir program çerçevesinde yürütmesi gerektiği biliniyordu. Heyetin çalışmaları ABD'yi çok önemli kararında yönlendirecekti.

Heyet Başkanı General Harbord, askeri ününe karşın Türkler ve Ermeniler hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını açık yüreklilikle itiraf edebilen bir kimse olduğundan yola çıkmadan önce Paris'te birkaç gün kalarak kendisini bu konuda aydınlatacak kimselerle görüşmek istedi. Ne var ki bu görüşmeler sırasında konunun uzmanları olarak tanıtılanların çoğunun "Ermenistan veya Yakındoğu hakkındaki bilgilerinin Kongre Kütüphanesi'ndeki (Library of Congress) kitaplarda okuduklarından öteye gitmediğini" anlayan Harbord, görüştüğü Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar'ın bile sahip çıkmak istediği yerlere hiç gitmediğini öğrenerek ilk şaşkınlığını yaşadı. Tehcirin yol açtığı Ermeni katliamından söz ederken olayı "ben bile iki kez katledildim" diyecek kadar abartanlarla karşılaşması, İstanbul'a geldiğinde ABD'de çok dinlediği katliam hakkında kilise ruhanileri başta olmak üzere pekçok Ermeni ile açıkça görüşebilmesi Harbord'un Ermeni sorunu ile ilgili önyargılarından kurtulması gerektiğini anlamasına yettiğinden, yapılacak gezi için dikkatli ve özenli bir rota oluşturdu.⁸⁷

2 Eylül günü İstanbul'a gelen Harbord Heyeti, inceleme gezisinin büyük bir kısmını Amerika'nın resmen savaş halinde olduğu bir ülkede, üstelik işgalcileri geri püskürtmeye çalışan Türk milliyetçilerin etkin, Hükümetin ise tüm saygılığını yitirmiş olduğu bölgelerde yapacaktı. Dolayısıyla, ekip elemanlarının güvenliği önemli bir sorundu. Bunun için Harbord, milliyetçilerin İstanbul'daki temsilcilerine nezaket ziyareti yapmadan yola çıkmak istemedi.⁸⁸ Nitekim, bu ziyaret kendisine bir tür vize sağlamış olmalı ki Harbord, raporunda ve makalesinde gittikleri her yerde milliyetçilerden sıcak karşılama gördüklerini yazdı. Öte yandan, tüm ekibin birlikte dolaşması zaman kaybı başta olmak üzere türlü sıkıntılar doğuracağından, İstanbul'dan yola çıkmadan heyeti farklı rotalar izleyecek iki kısma ayırmayı uygun gördü.

Suriye-Filistin ve Güney Anadolu bölgesinde daha iki ay önce King-Crane Komisyonu benzer bir araştırma yaptığından Harbord, ülkenin bu kesimine çok küçük bir grup gönderdi. Kendinin de bulunduğu 36 kişilik grupsa farklı araçlarla yolculuk yaparak Kilikya'dan Kafkaslara kadar uzanacaktı. Heyetin Adana'ya, sonra Halep'ten Mardin'e kadar trenle yaptığı yolculuk, Diyarbakır,

87 Maj. Gen. James G. Harbord, a.g.m. s. 35-37. "Ermenistan'ı ve katliamları gözümüzün önünde sanki gerçekmiş gibi canlandırıyorlardık. Bu konuda yazılmış eserler, aynı nitelik ile başka bir konu hakkında yazılmış olsaydı propaganda olarak değerlendirilirdi." (We literally dreamed Armenia and massacres. Much of the literature was of the class that in another cause might have been classified as propaganda..)

88 Harbord raporunda milliyetçilerin o tarihte henüz siyasal bir bütünlüğü olmadığına işaret etmektedir.

Harput, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Erivan, Tiflis, oradan tekrar tren, at sırtı ve araba değişimleriyle Baku, Batum'dan Horasan'a, Nahcivan'a İran sınırına kadar sürdü. Gemiyle Batum'dan başlayan dönüş yolculuğuysa Samsun ve Trabzon duraklarından sonra İstanbul'da tamamlandı.⁸⁹ Mardin'den sonra ikisi su ve benzin taşıyan yedi otomobille yapılan yolculukta Amerikan mandası altında kurulması düşünülen Ermeni devletinin içereceği Doğu Anadolu illerine gidildi. Ancak, hava koşulları sadece at sırtında ulaşılan Van ve Bitlis'e gitmeye elvermediğinden rapora Harbord gereken veriler için kısa bir süre önce Amerikan Yardım Teşkilatı'nın isteği üzerine Ermenistan, Gürcistan ve Azarbecyan'da Ermenilerin durumunu incelerken buralara gelen Yüzbaşı Niles'in raporundaki bilgiyle yetinmek zorunda kaldı.⁹⁰

Yukarıda da söz edildiği gibi geziye önyargılı başlayan Harbord ve heyetin üyeleri Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmekte olduğu günlerde Anadolu'da gittikleri yerlerde değişik etnik ve dinsel özellikleri olan halkla, yerel yetkililerle, Amerikalı görevliler ve misyonerlerle görüştüler. Böylece ulusal direnişin kapsamını ve amacını anlama olanağı buldukça batıda yaygın kanının aksine, Ermenilerin milliyetçilerin boy hedefi olamadığını gözledikleri türlü olaylar yaşadılar. Haydarpaşa'dan hareket ettikten sonra İzmit Garında Gregoriyen Ermeni Patriğinin başkanlığında ellerinde çiçek buketleri ve meyve sepetleriyle kendilerine saygı sunmak üzere yaklaşık 300 Ermeni tarafından karşılanmak, heyete Türklerin Ermeni düşmanlığının abartılmış propaganda olduğunun ilk göstergesiydi. Yol boyunca her kentte tekrarlanan benzer karşılamalar ve görüşmelerde Heyet üyeleri 1915 olaylarını dinlerken sürgünden bir hayli geri dönen olduğunu da öğrendiler. 1909 katliamının ve 1915 tehcirinin derin izlerini taşıyan kent olarak tanıdıkları Adana sokaklarında da Fransız Doğu Lejyonunun Ermeni askerlerinin ve sivil Ermenilerin Türklerle birlikte dolaştıklarını gördüler, Halep'te sürgüne gönderilen Ermenilerin yarısından fazlasının kente döndüğünü öğrendiler, her tarafı saran yoksulluk karşısında Ermenilerle Türklerin birbirinden farklı bir durumda olmadığına tanık oldular.⁹¹ Bütün duraklarında Ermenilere karşı tutumlarının ne olacağını öğrenmek istedikleri Türkler tarafından da sıcak karşılanan ve yakın ilgi gören heyet Mardin'den Sivas'a kadar gittikleri yerlerin hepsinin milliyetçilerin kontrolü altında olduğunu da öğrendiler. Bu şaşkıncı hareketin lideri ile görüşmek isteyen Harbord için görüşmenin gerçekleşeceği Sivas, çok önemli bir duraktı.

General Harbord'un Sivas ve Erzurum Görüşmeleri

Harbord Paris'ten yola çıkarken İzmir'in işgalinden beri Anadolu'da, Çanakkale kahramanı olarak tanınan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde

89 Harbord Raporu s. 3-4

90 Harbord, kendi raporunun ikinci sayfasında bu rapordan edindiği bilgileri aktarmaktadır.

91 Maj. Gen. James G. Harbord, a.g.m. s. 39-46

giderek güç kazanan bir ulusal hareket başladığını, eylemcilerin sadece onun emirlerine uyduğunu, ve yine onun başkanlığında Sivas'ta Hıristiyanları hedef alan Türkçü-İslamcı bir genel kongre toplanacağını öğrenmişti. Sivas'ı Harbord için özel yapan, Ermeniler için tehlike olduğu öne sürüldüğünden gözardı edemeyeceğini anladığı ulusal hareket hakkında en doğru bilgileri verip Ermenileri, Rumları ve Amerikan yatırımlarını hedef aldığı söylentilerine açıklık getirebilecek en yetkili kimse olan Mustafa Kemal Paşa ile görüşecek olmasıydı.⁹²

20 Eylül günü⁹³ Sivas'a gelen Harbord, yoldayken İstanbul Hükümeti isyancıların elebaşı olarak tanıdığı bir kimse tarafından resmen karşılanmasının doğru olamayacağını bildirmiş olduğundan Heyet-i Temsiliye'den Rauf, Bekir Sami ve Rüstem Beyler tarafından karşılandı. Bekir Sami Bey'in 1915 tehcirini uygulamamak için valilikten istifa ettiğini öğrenmek, öncelikli konusu olan Ermenilere Türklerin düşmanlığını bolca dinlemiş olan, ama Anadolu gezisinde milliyetçilerin tek düşüncesinin kurtuluş olduğunu anlayan Harbord'u etkiledi. Hatta böyle örnekler sonunda raporuna Türklerle Ermenilerin kendi halinde bırakıldıkları arasında aynı topraklarda yanyana barış içinde yaşadıklarını bile yazdı.⁹⁴

Harbord'un gezi sonunda Amerikan Kongresine sunacağı raporla Türk topraklarında Ermeni devleti kurulması ve Amerikanın bu devlete ve Türkiye'ye mandatlığının uygunluğuna açıklık getirmesi beklendiğinden, Mustafa Kemal Paşa ile buluşunca⁹⁵ konuşmalar bu iki konu çerçevesinde gelişti. Harbord'un görüşmeden beklentisi Türkiye'de gerçek söz sahibi olduğu giderek daha açıklık kazanan milliyetçilerin bu iki soruna bakışımı öğrenmekti. Browne'dan Türklerin mandaya sade tarafsız bir ülkenin yardımı şeklinde baktığını ve Ermenistan yapılmak istenen doğu Anadolu illerinin savaş öncesi Rus ve Fransız istatistiklerinde bile Türk çoğunluğa sahip olarak kaydedildiğini öğrenmişti.⁹⁶ Türklerin Ermenilere tutumuna ilişkin önyargılarıysa zaten Paris'ten beri yavaş yavaş erimekteydi. Yine de Amerikan Kongresine sunacağı raporun yansız olması için Kemal Paşa'nın 1915 tehciri sırasında Ermenilere yapılan zulüm ve İzmir'in işgaline tepkilerin nasıl gelişeceğini düşündüğünü öğrenmek istiyordu. Bunun için Mustafa Kemal Paşa ile iki buçuk saat süren görüşmeyi Clemenceau'nun Türklerin gittikleri yerlerde savaşta kazandıklarını barışla koruyamadıkları, bulduklarını tahrib ederek yıkıntı ve yoksulluğa yol

92 Maj. Gen. James G. Harbord, a.g.m. 176, 185, *Harbord Raporu*, s. 17

93 Nutuk'ta bu tarih 22 Eylül olarak geçmektedir. Bkz. s. 172

94 Maj. Gen. James G. Harbord, a.g.m. s. 186; *Rapor*, s. 10

95 General Harbord, ünlü raporunda bu görüşmeden edindiği bilgilere yer verirken gezisinin tümünü anlattığı *World's Work*'da yayımlanan makalesinin "Mustapha Kemal and His Party" başlıklı ikinci bölümünün çoğunu (Vol. XL, No.2, Haziran 1920, s. 176-193) Kemal Paşa ile görüşmesine ayırmıştır.

96 *Hoover Arşivi Browne Evrakı* Kutu I Dosya 3K

açtıklarını⁹⁷ söylediğini hatırlatarak başlattı. Bundan amacı, ona büyük devletlerin Türklerin kendilerinden olmayana düşman olduğuna inandıklarını, Ermeniler için tehdit unsuru olarak gördükleri milliyetçilere de güvenmediklerini anlatmaktı. Milli mücadelenin hedefini en yetkili kimseden dinleyerek de raporunda hareketin Müslüman olmayanlara yaklaşımlına açıklık getirmektir.

Mustafa Kemal Paşa ise Harbord'un iki sorusunu batının Ermeni sorununa duyarlılığını anlamış olarak yanıtlarken öncelikle Türklerin Ermenistan ve manda yapılmak istenen toprakların gerçek sahibi olduğunu anlatmak istiyordu. İtilaf temsilcilerinin gözleri önünde, donanmalarının top namluları kente çevriliyken İzmir'de Yunanlılar'ın yaptıkları katliamın Türklere karşı büyük haksızlık olduğunu vurgulaması, Harbord'a göre 1915'te *tehcir* sırasındaki olayları dengelemek içindi. Nitekim, Kemal Paşa göçün yol açtığı üzücü sonuçları hiç onaylamadığını, ancak başka ülkelerde de yaşanan benzer olaylarda topyekun suçlamalara gidilmediğini, Türklere burda da haksızlık yapıldığının altını çizerek hatırlattıktan sonra milli mücadelenin işgallere paralel olarak gelişen özsavunma eylemi olduğunu anlattı. Generale Türklerin kurtuluşu için yapılan savaşta Ermenilere şiddet uygulamak gibi bir amaç olmadığına teminat verirken hiç bir yayılmacı emeli olmayan milliyetçilerin tek isteginin ülkenin toprak bütünlüğünü, devletin bağımsızlığını, ulusun egemenliğini sağlamak olduğunu açıkladı. Bunun için tek hedefin işgale uğrayan yerleri kurtarmak ve yerini koruyabilmek için bu işgalci güçlere gözyuman hükümetin değişmesi olduğunu özenle vurguladı. Harbord'un manda hakkında sorularını da Kongrede tarafsız bir ülkenin, özellikle de Amerika'nın yardımının kabul edilmesi için karar alındığını, hatta bu konuya açıklık getirmek üzere Amerika'dan bir heyet davet edilmesine karar verildiğini anlatarak yanıtladı.⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, ulusal güçlerin amaca ulaşana kadar savaşacaklarını kesin bir dille belirttiği açıklamalarını Harbord'un isteği üzerine Heyet-i Temsiliye'nin de onayını alarak kaleme aldı⁹⁹ ve Samsun'da ona ulaştırdı. Gönderilen metin, bağımsızlık için savaşan Türklerin Ermenilere ve Müslüman olmayan hiçbir halka şiddet uygulamak gibi bir düşünceleri ve Mondoros'ta tanımlanan sınırlardan başka toprak istekleri olmadığını içeren satırlarıyla tam da Harbord'un Amerika'nın öğrenmesini istedikleriydi. O da milli mücadele hakkındaki bu ayrıntılı açıklamayı raporunun ekleri arasında Amerikan Kongresine sundu.¹⁰⁰

97 Maj. Gen. James Harbord, a.g.m. s. 187

98 Davet mektubunun metni için bkz. Ek:11 Hoover Institute Archives Browne Papers Box I File

99 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, s. 74-84

100 General Harbord Raporu Apendix I, Exhibit C Kapak sayfası için bkz. Ek:12

General Harbord Sivas'ta edindiği olumlu izlenimlerle 21 Ekim günü Kazım Karabekir ile görüşmek üzere Erzurum'a hareket ederken Mustafa Kemal Paşa da Harbord'la konuşmasının ana hatlarını Ermenilere hiçbir artıniyet beslenmediğini, bu konuda olumsuz yorumların İngilizlerin uydurması olduğunu belirttiğinin altını çizerek¹⁰¹ Karabekir'e tellemiştir. Harbord'sa Erzurum'a geldiğinde kent sakinlerini Doğu Anadolu'nun Ermenistan yapılması kaygısı içinde buldu. Heyeti Karabekir ve Vali'nin yanı sıra ellerinde "Wilson'un 12. Maddesi" yazılı afişler tutan gençler ve çok sayıda kadın karşıladı. Harbord Ermeni devleti tasarısı konusunda Wilson'un 12. maddesinin sözde bırakıldığını dile getiren Karabekir ile yaptığı görüşmede Sivas'taki noktalar üzerinde durdu.¹⁰² Mustafa Kemal Paşa gibi, ona da doğu sınırında 40 000 silahlı Türk askerinin Ermenilere saldırmak üzere hazır bekletildiği söyleminin doğruluğunu sorduğunda bunun iftira olduğu, doğu bölgesindeki asker sayısının 10 000 i aşmadığı yanıtını ve Ermeniler için aynı güvenciyi aldı aldı. Karabekir de Harbord'a Doğu Anadolu illeri ve Ermenilerle ilgili bir rapor verdi.¹⁰³

Kafkasya'daki gezisini tamamladıktan sonra dönüşü geçen Harbord'un Türkler hakkında başlangıçtaki düşünceleri oldukça değişmiş, ama Ermenilerin güvenliği hakkında kuşkuları hala tam olarak giderilmemiştir. Bu, Mustafa Kemal Paşa'ya kendisine ve ekibine gösterilen konukseverliğe teşekkür ettiği 9 Ekim tarihli nezaket mektubunda heyetin bazı üyelerinin Ermenilerin korkularının sürdüğünü, hatta evlerini terk ettiklerini öğrendiklerini belirterek bu konuda yazılı bir güvence vermesinin doğru olacağını önermesinden anlaşılıyordu.¹⁰⁴ Bununla birlikte 16 Ekim tarihli raporu oldukça yansızdı.

Harbord Raporunun Bazı Özellikleri

General Harbord Raporu¹⁰⁵ 13 maddeden oluşan dört bölümdü. Raporda konumuz açısından öne çıkarılan noktaların başında batıda sanıldığı gibi genelde Hıristiyanları, özelde Ermenileri Anadolu'dan silmek gibi bir amaç taşımayan ulusal hareketin kesinlikle gözardı edilmemesi gerektiği geliyordu. Bu bir bakıma ulusal harekete yöneltilen suçlamanın İtilaf Devletleri'nin propogandası olduğu kanısına vardıldığına açıklamasıydı. Hatta raporda kendi hallerine bırakıldıkları yüzyıllar boyunca Türklerle Ermenilerin barış içinde yaşamış olduğunun hatırlatılması¹⁰⁶ da kuşkusuz bu kanının bir tekrarıydı.

101 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1960, s 225

102 İbid. s. 305.

103 İbid. s. 305-314

104 *Harbord Raporu*, Appendix I Exhibit D, s. 38 Mektubun raporda verilen şekilde tam metni Ek:13

105 Seçil Karal Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İst. 1981

106 İbid, s.16- 24

Ulusal güçlerin uğurunda savaştığı Türk topraklarında Hıristiyan dünyasının Barış Konferansından beklediği Ermeni devletinin kurulmasının doğru olmayacağı, Türklerin bunun için Amerika'ya güvendiği ve Amerikan mandasına bağımsızlıklarını engellemeyecek bir yardım olarak düşündükleri için sıcak baktıkları da raporda belirtilmişti. Harbord'dan manda konusuna açıklık getirmesi istediğinden, incelemelerle elde edilen sayısal bilgiler ve istatistik verilerle manada kabul edilirse Türkiye'de gerekecek temel değişiklikler,askeri, idari, bayındırlık harcamaları ve sosyal yardımla Amerika'ya ilk beş yıllık maliyeti belirtilmişti. 756,014,000 dolar olarak saptanan bu maliyeti ve birlikte gelecek sorumluluğu Amerika'nın üstlenmesinin doğruluğu tartışılmıştı.¹⁰⁷

Raporun Ermenilerle ilgili kısımları can güvenliği, yoksulluk, Ermeni devleti ve Amerikan mandası konularında heyetin saptamaları üzerine yapılmıştı. İncelemeler sırasında Ermenilerin can güvenliğinin sanıldığı gibi tehdit altında olduğunu düşündürecek hiç bir durumla karşılaşmadığı, Amerikalı misyonerlerin bile yeni saldırılar olasılığını *sadece bir kuşku olarak* dile getirdiği öne çıkarılmıştı. *Tehcir* sırasındaki can kaybı hakkında Ermeni iddialarının tutarsız olduğu belirtilen raporda göçe zorlanan Ermenilerin Adana'da önemli bir yüzdesinin, başka yerlerde de binlercesinin geri döndüğü ve Türk yetkililerin bunlara iyi davrandığı, hatta hükümetin geri dönenlere yardım etmeye çalıştığı vurgulanırken Türklerin yoksulluk, ölümler, hastalıklar ve savaş sıkıntıları açısından Ermenilerden farklı durumda olmadığı, askere gidenlerin %20sinin geri döndüğü, yaklaşık 600,000inin de tifüsten öldüğü açıklanmıştı.¹⁰⁸

İncelemeler sırasında Ermenilerin can güvenliğinin sanıldığı gibi tehdit altında olduğunu düşündürecek hiç bir durumla karşılaşmadığı, Amerikalı misyonerlerin bile yeni saldırılar olasılığını sadece bir kuşku olarak dile getirdiği öne çıkarılmıştı.

Heyetin demografik saptamalarına göre Kilikya ve Doğu Anadolu illerini kapsayan Büyük Ermenistan kurulması önerilen yerlerde Ermeni çoğunluğu olmadığı Harbord'un raporuyla öne çıkan noktalardan idi. Bu çerçevede, savaş öncesi de bu çoğunluğun olmadığı, hatta tehcirde göçenler geri gelse bile savaşta çok can kaybına uğramasına karşın Türklerin sayıca üstün olacağı vurgusu, ayrıca Kafkaslarda kurulan Ermeni Cumhuriyetini tek tanıyan ülkenin Türkiye olduğuna işaret edilmesi¹⁰⁹ Harbordun yansızlığının göstergeleriydi.

107 İbid s. 27-28

108 İbid s. 9-23

109 İbid. s. 7, 10-12, 17, 21 "Savaşın önce dahi Ermeniler Türk Ermenistan'ı olduğu iddia edilen bölgelerde nüfus çoğunluğu oluşturmaktan çok uzaktı". (Even before the war Armenians were far from being in the majority in the regions claimed as Turkish Armenia.)

Özetlenen çerçevede Harbord Raporu Türk topraklarında bağımsız Ermenistan önermediği gibi mandaya da kesin bir yanıt getirmiyordu. Ancak, Türkler kendilerini yönetecek yeterlilikte olmadıkları için mandanın uygun olabileceği, İstanbul'un ayrı tutulmasının yönetim açısından Ermenilere sorunlar doğuracağı, ayrı mandalar altında iki ulusun birine düşman olacağı ama tek manda altında komşu olarak yaşayabilecekleri için Türklerle Ermenilerin İstanbulu da kapsayan tek mandaya koyulmasının daha uygun olduğu belirtilmişti. Ama bunun Amerikaya maddi ve manevi bakımdan çok yüksek maliyeti olacağı da özenle belirtilmişti.

Raporun Oylanması ve İzleyen Gelişmeler

Wilson, Ermeni ve manda propagandalarıyla Amerika'da yeniden seçilmek için binlerce kilometre katederken Eylül ayı sonunda kısmi felç geçirdi. Kendine sunulan raporu da 3 Nisan 1920 tarihine kadar senatoya getirmedi. Gecikme ve beklenen kararların bir türlü açıklanmaması Amerika'daki Ermeni lobisi ve Ermeni yanlısı kamu oyu için hayal kırıklığı oldu. Hatta senatoya sunulduktan iki gün sonra New York Times'da raporun geçen bunca zaman içinde bütün önemini yirdiği yorumu yer aldı.¹¹⁰ Bu gelişmeler, Wilson'un gecikmesinin Başkanın sağlık sorunundan çok, büyük önem verdiği Amerikan mandası ve Ermeni devleti konularında raporda aradığını bulamamasından kaynaklandığını, raporun önemi kalmadığı yorumunusa Amerika'nın Paris'teki barış konferansına resmen katılmaktan vazgeçmesi üzerine geliştiğini düşündürmektedir.

Wilson raporu Kongreye sunmak için bekletirken Osmanlı barışının gecikmesi, Mezopotamya ve Kilikya'daki çıkarları bu barışa bağlı olan İngiltere ve Fransa'da iş çevreleri tarafından ağır eleştirilerle karşılandı. Amerika'ya yıkılmak istenen Ermeni sorunu çözülemeyince artan gerginlik 12 Şubat'ta Londra'da barış koşullarını saptamak üzere toplanan konferans boyunca da kesilmedi. Petrol alanlarında büyük beklentisi olan İngiltere'de muhalefetle iktidar birbirine girdi. Oysa General Harbord Raporuyla bu sorunun çözümleneceğini düşünen İngiliz Hükümeti, Heyetin gezisini çok yakından izlemiş, milliyetçilerin heyetin her yerde iyi kabul edilmesini sağlamasını güçlerini göstermek için bir kandırmaca olduğunu öne sürerek¹¹¹ sonucu etkilemeye çalışmıştı. Ama rapor askıda kaldıkça Başbakan'a sorunu çözmesi için yapılan baskılar, hükümete eleştiriler basına yansıyor kamu oyunu etkiledi. İktidar, Dışişleri Bakanı Lord Curzon elindeki belgelerin *Ermenilerin masum kuzular olmadığını* gösterdiğini; İçişleri Bakanı Sir Eyre Crowe *Türklerin*

110 *New York Times*, 6 Nisan 1920

111 Bilal Şimşir, *British Documents...* p. 122,126-131, from D.B.F.P.,vol. IV, p.248

kendilerine karşı başlattığı seferberlikten Ermenilerin sorumlu olduğunu söylemek zorunda kalana kadar suçlandı.¹¹² Sonunda, Türklerle yapılacak barış anlaşması, Ermeni ve Kürtlerle ilgili kısımların saptanması için 18 Nisan'da San Remo'da toplanan konferansa masaya yatırıldı. Bu konferansa Büyük Ermenistan kurulmasını sağlayarak sorunu çözüp Hristiyan dünyasını kazanmaya kararlı gelen İngiltere ve Fransa, Amerika'nın mandasında olmasını istedikleri bu devletin sınırlarını çizmesi için Wilson'u konferansa davet ettiler.

Ne var ki ABD'de alınan karar gereği görüşmelere resmen değil, sadece kendi adına katılmak üzere öneriyi yürekten kabul eden Wilson, Washington'da Amerikanın bölgedeki petrol yatakları dolayısıyla göğüsleyeceği sorunların ortaya serildiği beklemediği bir muhalefetle yüz yüze kaldı. İngiltere ve Fransa'nın mandater olacakları bölgelerde petrol ve maden yataklarından sağlayacakları çıkarlar hatırlatılarak insani değerlere ve Ermenilere sarılmak yerine bu iki ülkeyle manda alanlarını değiştirmeyi düşünmeye davet edilerek çok ağır eleştirildi. Harbord'un izlenimleri ve raporunun daha önce Fransa ve İngiltere'nin 'kendi çıkarlarını gözeten propaganda yaptıklarını' bildiren Amiral Bristol'ün siyasisileri düşündüren uyarısıyla örtüşmesi, görüşmelerin başında Ermenistan ve Amerikan mandası kurulmasını benimseyen bazı senatörlerin mandayı reddedenler arasına katılmasına yol açtı.¹¹³ Ermenilere arka çıkmayı Amerikan çıkarlarına uygun görmeyenler, mandanın maliyetinin yüksek olacağını gösteren Harbord Raporu tartışmaya açıldıktan sonra daha güçlendiler. Missouri Senatörü James A. Reed, katliamlardan Ermenilerin de sorumlu olduklarını, öbür ülkelerinse büyük mali yük getireceği için mandaterliği Amerika'ya yüklemeye çalıştığını açıkça dile getirdi.¹¹⁴ Hatta Kongre'de zengin verimli bölgelerin İngiltere ve Fransa tarafından paylaşıldığını tekrarlayan Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Henry Cabbot Lodge Doğu Anadolu'yu kastederek 'Orada yönetilecek bir banka bir de darülaceze var, onlar bankayı aldı, bize darülaceze bırakıldı'¹¹⁵ diyerek Amerika'nın kandırıldığını tekrar hatırlatıp ulusal çıkarları gözardı etmektense Ermenileri kendi hallerine bırakmayı önerdi.

Amerikan Kongresindeki sert tartışmalar sonunda manda için oylama zamanı geldiğinde Ermenilerle ilgili tartışmalar tamamen erimiş gibiydi. 1 Haziran 1920'de yapılan oylama Wilson'un mandaterlik için istediği yetkinin 52ye 23 oyla reddedilmesi ve ABD'nin Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni devleti kurulmasını desteklemekten vazgeçmesiyle sonlandı.¹¹⁶ Ermeni devleti ve

112 Salahi Sonyel, "Ermeni tehciri: Yeni belgeler ışığında yeniden değerlendirme" *Belleten*, No. 141, Ocak 1972 p. 65 (PRO FO 371/5043/E 1714 House of Lords Debate 11.3.1920'dan)

113 Prof. Thomas A Bryson, *Mark Lambert Bistol*...., The Armenian Review s. 9-15.

114 James B Gidney, a.g.e., p.208, 227- 228

115 Prof. Thomas A. Bryson, A. a.g.m. s. 17 (Senate Document 266, 66th con. 2nd sess. 1920, v.15'den)

116 Harbord, a.g.m.s. 22, Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul.1981s.158

mandaterlik tasarılarının içiçe olduğu bu sonuç için Harbord Heyetinden George Eliot Mears “Amerika için mandaterlik, Harbord Raporundan sonra adeta bir hayalet oldu. Ermenistan için mandaterliği kabul etseydi Amerika, eğitim ve sağlık hizmetleri boyutları olan misyonerlik çalışmalarının ardında emperyalist emeller gizlemekle suçlanacaktı.” yorumunu yaparken,¹¹⁷ William L. Westerman Amerika’nın özgüvenliği için manda önerisini geri çevirdiğini öne sürerek¹¹⁸ ABD’nin Ermeni sorunuyla ilgisinin eski boyutunda olmadığını anlatıyordu.

Aynı zaman diliminde Anadolu’da Türk direnişi kesin bir kurtuluş savaşına dönüşmüş, Sivas’taki kongreden sonra hükümet istifa etmiş, seçimler yapılmış, Misak-ı Milli İstanbul’da Meclis-i Mebusan’da duyurulmuştu. Bundan kısa bir süre önce Heyet-i Temsiliye’nin geldiği Ankara 16 Mart’ta İstanbul’un resmen işgal edilmesiyle Kurtuluş Savaşı’nın siyasal merkezi olmuştu. Bu gelişmeye kadarsa, Paris Konferansının açılı şından sonra Ermeni katliamından suçlu Türklerin cezalandırılması için İngiltere’nin kontrolünde bir operasyon başlatıldı, bu eylem Mart başında Sadrazam olan Damat Ferit’in desteğiyle hızlandı. Anadolu’daki örgütlenme güçlenince biraz da onun destekçilerini susturma hareketine dönüştü ve çoğu İttihatçı 140 aydın tutuklanıp iki yıl sonra Anadolu’da esir alınan İngiliz askerlere karşılık olarak salıverilecekleri Malta’ya sürüldü.¹¹⁹

Öte yandan İtilaf devletleri Harbord Heyeti’nin gözlemlerini, hatta Amerikan Kongresi’nin kararını hiçe sayarak Türk topraklarında bağımsız Ermeni ve Kürt devletlerine yer verdikleri Osmanlı barışını hazırlayıp 1920 Ağustosunda Sevr’de Osmanlı temsilcilerine sundular. Sadrazam Damat Ferit başkanlığındaki Osmanlı heyeti, Bab-ı Ali’nin Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerini kapsayarak kurulacak olan bağımsız Ermeni devletini tanımasını öngören 88., sınırlarını Wilson çizeceğini belirten 89. ve o topraklardaki hakından vaz geçtiğini kabul ettiği 90. maddeleriyle¹²⁰ bu anlaşmayı imzalarken ulusal güçler Kurtuluş Savaşını sürdürerek bu anlaşmayı yok saydıklarını göstermekten geri kalmadılar.

TBMM çok geçmeden antiemperyalist ilkeler paylaştığı Sovyetlerle ilişkilerini geliştirdi; Kafkaslar’da kurulan bağımsız Ermenistan’ı da resmen tanıdı. Ancak, Sovyetler’den istenen yardım karşılığında Moskova Doğu Anadolu’dan Ermeniler için toprak isteyince, Meclis Kazım Karabekir’in Ermenistan üzerine yürümesine yeşil ışık yaktı. Ermenilerle çarpışmalar Türk kuvvetlerinin

117 Eliot Grinnell Mears, *a.g.e.*, 1924 s. 526

118 William Linn Westerman, *a.g.m.* s. 180

119 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

120 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, Cilt I, s. 559

başarısı ile sonuçlanınca 3 Aralık'ta Gümrü Anlaşması imzalanarak Doğu sınırı çizildi. Ermenistan Sovyetleşince 1921 yılı Mart'ında Moskova, Ekim'de de Kars anlaşmalarıyla bu sınır tekrar kesinleştirildi.

Öte yandan, Dünya Savaşı son bulunca Ermenilerden göçtükleri yerlere geri dönenlerin Kilikya bölgesinde Fransa'nın mandası altında da olsa yurt edinme emeliyle Türklerle çarpışması, Fransız kuvvetleri 1921 Ekimi'nde Ankara Antlaşması ile buradan çekilene kadar sürdü. Bu süreç içinde Amerika'daki *Armenia-America Society* (Ermenistan Amerika Cemiyeti) Türk topraklarındaki misyonerlik hizmetlerinin kesilmemesine uğraşan kilise kuruluşları ile elele Kilikya'da Ermeni bölgesi ayrılması için uğraşmayı sürdürdü. Hatta bu cemiyetin başkanı ve Amerika'daki kiliseler birliğinin (*Federal Council of the Churches of Jesus Christ in America*)de aslarından George Redington Montgomery, hiç olmazsa Osmaniye bölgesi civarında Türk milliyetçilerinin isteklerine ters düşmeyecek şekilde bir Ermeni bölgesi ayrılmasını sağlamak için çabaladıysa da Amerika'nın ekonomik çıkarlarını gözeten Washington'dan siyasal destek görmediği için bu, boşa giden çaba oldu.¹²¹

Dünya Savaşı son bulunca Ermenilerden göçtükleri yerlere geri dönenlerin Kilikya bölgesinde Fransa'nın mandası altında da olsa yurt edinme emeliyle Türklerle çarpışması, Fransız kuvvetleri 1921 Ekimi'nde Ankara Antlaşması ile buradan çekilene kadar sürdü.

Türk zaferi ile sonuçlanan Kurtuluş Savaşı'nın noktalandığı 13 Ekim 1922 tarihli Mudanya Silahbırakışması, Ermenilerle ilgili bir hüküm içermiyordu. Bununla birlikte Paris'teki Ermeni temsilciler büyük devletlere değilse de Amerika'daki Ermeni lobisinin desteğine de güvenerek Kasım ayında toplanan Lozan Konferansı'nda Türk topraklarındaki isteklerini resmen dile getirebilmek için uğraştılar. Onlara destek vermek adına Montgomery Başkan Warren G. Harding'e ticari ve insani yatırımları Yakın Doğu sorununun çözümünde yer almasını zorunlu kılacak kadar önemli olduğundan Amerika'nın konferansa katılmasının yararlı olacağını¹²² bir mektupla hatırlattıysa da Washington Lozan'a aralarında Amiral Bristol'un da bulunduğu gözlemciler göndermekle yetindi.

Amaçına ulaşamayan Ermeni lobisi Amerikalıların savaş sonuna kadar gösterdiği idealizmin yerini maddiyatın aldığını söyleyerek Lozan'a Ermeni-Amerika Topluluğu'nu temsilen Montgomery'nin ve Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı Dr. Barton'un katılmasını sağladılarsa da Türklerin karşı koyacağını bilen Amerikalı gözlemciler onların isteklerini desteklemedi.¹²³ Dahası, resmi

121 *New York Times*, 18 Kasım 1922

122 Thomas, A. Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.98

123 *İbid.* s.100.

yetkileri olmasa da kişisel yorumlarında “azınlıklar” üzerinde durup Ermeni isteklerinden hiç söz etmediler.¹²⁴

Sonuç

Türklerle barış anlaşması yapılmadıkça Dünya Savaşı bitmiş sayılmadığından bir an önce bunu sağlayarak ülkelerinde savaş halini sonlandırmaya odaklanan Avrupa büyük devletleri, kendileri için öncelik taşımayan Ermenileri Lozan Konferansında da yalnız bıraktılar. Ermeniler bunu Wilson Sevr’de Ermenistan sınırını Türk topraklarından 42,000 km² içerecek şekilde tasarlamışken, Türk kuvvetleri Ermeniler üzerine yürüyünce Curzon’un artık *propaganda ve dilencilik yerine yapıcı dış politika* gerektiğini söyleyerek Aharonian’ın görüşme isteğini geri çevirdiğinde anladılar.¹²⁵ Ama ABD’den beklentileri sürdü. Ne ki Ermeni devleti için Amerika’da çok çabalayan kamu oyu ve Wilson’un başı çektiği Ermeni lobisi, Başkanın bizzat ortaya koyduğu barış ilkeleri çerçevesinde gelişen Kurtuluş Savaşı’nın, bu savaşın ruhunu anlayan Amerikalı gözlemcilerin, en çok da ABD’nin ekonomik çıkarlarının önünde yenik düştü. Ermeni tarihçi Hovanissian yazdığı gibi “çıkarıcı politikalar Ermenilere verilen vaatleri boşa çıkarmıştı”.¹²⁶

Ermeni davası Lozan’da toplumun ısrarlı başvurularıyla konuşma olanağı sağlayan temsilcileri tarafından dile getirildi. Konferans Başkanı İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türk topraklarında Ermenilere bir yer ayrılması için çok ısrar ettiyse de Türk heyeti bunu onaylamayınca Ermeni heyeti 2 Şubat 1923 günü istediği sonucu alamadığı Lozan’dan ayrıldı. Bu, Ermeniler ve Amerikalı yandaşları için büyük bir düş kırıklığı oldu. 24 Temmuz’da imzalanan Lozan Anlaşmasında ek protokolle Türk toprakları dışındaki bütün azınlıklar gibi Ermenilere de iki yıl içinde Türk uyruğunu seçme ve ikametgahı olarak Türkiye’ye dönme hakkı verildi.¹²⁷ Bazı eleştirmenler Lozan Antlaşması’yla Ermeniler için “ulusal yurt” düşüncesinin petrol anlaşmaları uğruna bir kenara atıldığını belirtirken¹²⁸ Aharonyan, 9 Ağustos’ta Paris’te ‘Müttefiklerin parlak vaatlerinin bedelini Ermeniler kadar ağır ödeyen yoktur. Lozan bu kadar çabuk unutulmaya terk edilen Ermeni milleti yokmuş gibi imza edildi’ diyerek İtilaf Devletlerini kınadı. Ermenilerin üzüntüleri de o sıralar New York Times’ın Lozan’a ilişkin bir değerlendirmesinde ‘görüşmeler Ermeniler hiç var olmamış gibi sonuçlandı’¹²⁹ sözleriyle çarpıcı biçimde yansıtıldı.

124 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations" *The Armenian Review*, V.14, N.3-35, Catholic Historical Society, 82, Haziran 1971, s. 54.

125 Margaret Macmillan, *Peacemakers*, s. 460

126 Richard G. Hovannisian, a.g.e., s. xv.

127 Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım I, Cilt I, Kitap 2, s.276, Ankara 1973

128 Thomas Bryson, a.g.m. s.101.

129 *New York Times*, 12 Eylül, 1924.

1923’de Ermeni İhtilal Komitesi Dashnagtzoution toplantısında Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasının *büyük devletlerin savaştan önce ve sonraki boş sözlerinden elde kalan tek somut gelişme* olduğunu söyleyen ilk Başbakan Hovannes Katchaznoui’nin çıkar hesaplarına dayalı dostlukların üzücü sonuçlarını yaşayan Ermenilerin duygularını dile getirdiği aşağıdaki sözleri, topluma bugün de aynı çıkar hesaplarına teslim olmaması için hala bir uyarı niteliğindedir: “Ermeni İhtilal Komitesi’nin yapabileceği bir şey kalmamıştır. Ermeni davası ve kendi varlığı için yapılabilecek yalnız tek bir şey daha kalmıştır. O da, kendi varlığına son vermektir. Bizim tarafımız, var oluş sebebini - *raison d’etre* - kaybetmiştir ve bu acı gerçektir.”¹³⁰

---

130 Bilal Şimşir, *Armenians In the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (1912–1926), s. 79

KAYNAKÇA

Arşivler ve Birincil Kaynaklar

ABCFM 353, Roll 6, April 15, 1917.

ABCFM Unit V, Vol. VI Reel: 504.

ABCFM Unit V: Vol. VII, Reel: 506, March 29 1916.

Bible House, İstanbul

Browne's Papers (Hoover Inst.)

Columbia University, New York

"Congressional Records 65", 1st and 2nd Sessions, 1741-43.

Department of State, Div. Of Western European Affairs, July 18,1917,
867.22/9.

Foreign Relations, 1917 Part I: Continuation of the War- Participation of U.S.

World's Work, New York, 1920, V. XL, No.1, (May 1920).

Harbord, Maj. Gen. James G., *Conditions in the Near East- Report of the
American Military Mission to Armenia.* Washington Government Printing
Office, 1920

Harvard University, Houghton Library

Hoover Institute Archive

Library of Congress

Manchester Guardian

Mosley, Brig. Gen. George van Horn, *Mandatory Over Armenia, Report Made
to Maj. Gen. James G. Harbord,* Washington Government Printing Office,
1920

New York Times.

Public Records Office, Londra

Stanford University, Hoover Institute Archive

United Church Board for World Ministries ABCFM Arşivi, New York

University of Utah

İkincil Kaynaklar

- Adıvar, Halide Edip. *Memoirs of Halide Edib*, Murray, 1926.
- Akgün, Seçil Karal. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, Tercüman Yayınları: İstanbul,1981
- Akgün, Seçil Karal. "Ana Hatlarıyla General Mosley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası", *Bellekten* Cilt: XLVIII, Sayı 189-190 (Ocak-Nisan 1984).
- Akgün, Seçil Karal. Ottoman Armenians' Intricate Relations With Western Powers During the Peace Settlements of the First World War, *Review of Armenian Studies*, No.18 2008 s. 39-80
- Akgün, Seçil Karal. "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karmaşık İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 33/34, (2009): ss.61-124.
- Akgün, Seçil Karal. "Brownie and the Leaders of the Sivas Congress", George Sellers Harris ve Bilge Criss (der.), *Studies in Atatürk's Turkey: The American Dimension*. Brill, 2009
- Armenians In the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*. Boğaziçi Üniversitesi. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: İstanbul, 1984.
- Aspaturian, Vernon V. "Armenia in the World Arena 1914-1921." *Armenian Review* Vol.46, Sayı. 1-4 s.181-184 (1993).
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Cilt. I, İstanbul, 1967.
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1956
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1969.
- Bayur, Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Vol. III, Bölüm IV, Ankara, 1967.
- Bıyıkhoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.
- Bilgen, Deniz. *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi*. İstanbul, 2004.
- Bryson, Thomas A. "Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question." *The Armenian Review* Vol. 21, No. 4-84, (Winter 1968).
- Bryson, Thomas A. "The Armenia-America Society: A Factor In American-Turkish Relations, 1914-1924", *Records of the American Catholic Historical Society*, (Haziran 1971).
- Callwell, C. E. *Field Marshall Sir Henry Wilson, His Life and Diaries*. London, 1927, cilt II.
- Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918, 2- A Lost Opportunity The

- Armistice Negotiations of Moudros.” *Middle Eastern Studies*, Vol. 8, Issue 3, (1972).
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*. Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Erol, Mine. *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun: İleri Basımevi, 1977.
- Faulkner, Harold U. *American Political and Social History*, Appleton-Century-Crofts: New York, 1952.
- Fischer, Fritz. *Germany's Aims in the First World War*, Chatto & Windus, 1967.
- Gidney, James B. *A Mandate for Armenia*, Kent, Ohio: Kent State University Press, 1967.
- Gordon, Leland James. *American Relations with Turkey 1830–1930*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932.
- Grabill, Joseph. *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*. Minneapolis, 1971.
- Hoover, Herbert. *The Ordeal of Woodrow Wilson*. McGraw-Hill book, New York, 1961.
- Hovannisian, Richard G., “The Allies and Armenia, 1915-18” *Journal of Contemporary History*, 1968.
- Hovannisian, Richard G.. *The Armenian Holocaust, A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*. Cambridge, Massachusetts: Armenian Heritage Press, 1980
- Howard, Harry N. *The King Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*. Beirut: Khayats, 1963.
- Howard, Harry N. *Turkey, The Straits and the US Policy*, Johns Hopkins University Press, 1974.
- Howard, Harry N. “An American Experiment In Peacemaking- The King Crane Commission” *The Muslim World*, 2, April 1942.
- Hurewitz, Jacob & Jacob D. Ed. *Diplomacy in the Near and the Middle East: A Documentary Record, 1535-1956*. Cambridge University Press, 1987.
- Jaschke, Gotthaard. “Mondros’a Giden Yol.” *Belleten* Cilt: XXVIII, Sayı: 109, Ankara, 1964.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*. İstanbul, 1960.
- Khatsian, Alexander. “The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations.” *The Armenian Review*, Vol. 14, No: 3-35, Catholic Historical Society, 82, (Haziran 1971).

- Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. Turhan Kitabevi, 1976.
- Latimer, Frederic P. *The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk as Evidenced in His Published Speeches and Interviews*. Princeton University, 1964.
- Logan, Rayford Whittingham. *The Senate and the Versailles Mandate System*. Washington DC, The Minorities Publishes, 1945.
- Lybyer, Albert Howe. "Turkey Under the Armistice." *Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 4, (Nisan, 1922).
- Macmillan, Margaret. *Peacemakers*, Londra, 2001.
- Mears, Eliot Grinnell. *A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923*. Macmillan Company, 1924.
- Meray, Seha. *Lozan Barış Konferansı Tutanakları*. Ankara, 1973.
- Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. University of California Press: Berkeley, Los, Angeles, London, 1963.
- Sonyel, Salahi, *Armenian Deportations: A Repraisal In the Light of New Documents*, *Belleten*, No. 141, Ocak 1972.
- Studies In Atatürk's Turkey*. (ed.) George Haris ve Bilge Chriss, Leiden-Boston, 2009.
- Şimşir, Bilal. *İngiliz Belgelerinde Atatürk - British Documents on Atatürk*. Ankara, 1973.
- Şimşir, Bilâl. *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.
- Trusk, Roger. *The United States Response to Turkis Nationalism and Reform 1914-1939*, University of Minnessotta Press, 1971
- Tumulty, Joseph Patrick. *Woodrow Wilson as I Know Him*. Doubleday, Page, 1921.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye 'de Siyasi Partiler*. İstanbul, 1952.
- Turan, Ömer. *King Crane Raporu ve Etkileri (1919)*
- Türkgeldi, Ali. *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü:Ankara, 1948.
- Westerman, William Linn. *The Armenian Problem and the Disruption of Turkey, What Really Happened At Paris: the Sory of the Peace Conference by American Delegates*. ed.by Edward Mandell House and Seymour, N.Y. 1921.

EKLER

Ek: 1

DOCUMENT III

(Memorandum dated December 1st, 1920, sent to the French Government by the Delegation Nationale Armenienne on the Cilician Question.)

PRESENT STATUS OF THE CILICIAN QUESTION.

At a time when the fate of Cilicia is about to be decided it is necessary briefly to recall some facts, and to call attention to the solution which the Delegation Nationale Armenienne submits to the Government of France, a solution which, while taking into consideration the present and the obligations of the Treaty of Sevres would also satisfy the very modest prayers of the Armenians of Cilicia by protecting also the interests of France.

In October, 1916, following an accord concluded between the Allies regarding the partitioning of the Ottoman Empire, the French Government declared to the Delegation Nationale Armenienne, that the Armenians should earn the liberation of their country by furnishing volunteers for an expedition into Asia Minor.

This demand may be explained by the fact that the Western front was then passing through one of its most alarming moments of the War, one in which the Allies, especially France, could not send even the weakest sort of a detachment to the East.

The President of the Delegation Nationale Armenienne eagerly accepted the proposition that was put to him, in exchange for which he obtained from the French Government a solemn promise to grant—after the War—the widest possible autonomy under French protection to the Armenian territories which, according to the 1915 Accord, would come into the French zone of influence.

Immediate arrangements were made, an appeal was sent out by the President of the Delegation to Armenians who, armed with the hope of freeing Cilicia, their homeland, rushed from all sides to enlist. Thus was created the Legion d'Orient, later named Legion Armenienne, for it was made up almost exclusively of Armenians. Under the command of French officers and French staffs, the Legion took part in the Palestine-Syria campaign. It fought valiantly and its French leaders as well

* (Footnote by John A. Shishmanian) It was said, at the time, that an army of one million Turks was prevented from being sent to the Eastern Front. J.A.S.

as Field Marshal Allenby, Commander-in-Chief of the Expedition, rendered official tribute to its tenacity and bravery.

But these are not the only military services that the Armenians have given to the Allies. From the very outbreak of the World War, refusing to accept the offer of the Turks, who promised them independence if they would join them in order to allow the Ottoman troops to reach the Transcaucasus to raise the Turanian population, and they did not hesitate to align themselves with the Allies. And in continuing the War for nearly a whole year on the Caucasian front, after the collapse of Russia, the Armenian Volunteers, under their own leaders, prevented the German forces from obtaining oil, as has been declared by General Ludendorff himself, who states that this was one of the causes of the inferiority of the German army and its notably feeble resistance.

On the other hand, by their action, the Armenian Volunteers held in the Caucasus, important Turkish forces and prevented them from fighting elsewhere.* They thus came to the assistance indirectly but very effectively, of the allied troops fighting in Mesopotamia and in Palestine, and later in the Salonica campaign, the victorious outcome of which unquestionably was one of the most powerful causes that led to the defeat of the Central Powers.

Nevertheless, in spite of her promise, the Treaty of Sevres abandons that largest part of Cilicia to the Turks, while it takes from them the region of Smyrna and of Thrace. The Armenians of Cilicia, to whom this freedom was promised and who fought against the Turks in order to obtain it, therefore see themselves once more returned to the domination of their ancient oppressors.

But recent events in Greece have modified the situation. The new direction of Greek politics at the fall of Mr. Venizelos brings up the question again. We do not ask for a revision of the Treaty of Sevres, but whether it is revised or not, it seems at the least that negotiations will break open from which diplomacy could take advantage, if it wishes, to come to the aid of Armenians in order

to realize in Cilicia their very modest prayer and at the same time protect French interests.

The Armenians, considering what has already been done, and the signing by France of the Treaty of Sevres, no longer ask for the liberation of Cilicia, but while submitting to Ottoman sovereignty, they simply demand that the Christian population not be abandoned to the administration of Turks whom the Allies themselves have recognized to be incapable of governing non-Turkish peoples, and as they declared first in the letter of Mr. Clemenceau to the Ottoman Delegation that came to the Peace Conference in Paris and later in the declaration that was issued at the Conference at Spa.

The only solution then, is to grant to these peoples an autonomous Christian administration under French protection, with a mixed gendarmerie under French command into which may be introduced other national elements. This gendarmerie could be organized within a short time and its finances assured out of the resources of the country itself as soon as pacified.

We repeat that this solution which alone will make life possible to the Christian people of Cilicia would offer to France certain advantages which may be summed up as follows:

- 1:- It can be brought about by diplomacy alone without affecting the Treaty of Sevres. And France is able to do it readily, since Cilicia, under the Tripartite Accord is part of the French zone of influence, and because of this same "Accord" she need not withdraw her troops until the execution of the Treaty is effectually assured.
- 2:- It would call for no further sacrifice either of men or money.
- 3:- It would avoid all international difficulties, for it would not affect either the letter or the spirit of the Treaty of Sevres. The autonomous Christian administration could be brought about by a simple irade of the Sultan.

32

- 4:- It would perpetuate the peace of the northern region of Syria and establish security on the Syrian boundary.
- 5:- It would permit France to evacuate Cilicia by means of its mixed gendarmerie as above mentioned.
- 6:- It would make more real the privileges of an economic, commercial and agricultural order in this region which is richer than any of the other regions placed under her mandate.

As to the 250,000 Christians of Cilicia whose official and traditional guardian is France, and who have returned to Cilicia under her own encouragement, they could by this solution enjoy a real security, no longer subject to vexations, injustices and the arbitrariness of an administration that has more than proved its incapacity to rule over non-Turk races and whose sad memory has not yet been effaced.

THE PRESIDENT
Delegation Nationale Armenienne

BOGHOS NUBAR

THIS TRANSLATION WAS DONE BY JOHN A. SHISHMANIAN, THE FRENCH GOVERNMENT SENT NO REPLY TO THIS MEMORANDUM.

EK: 2*

TRANSLATION BY JOHN A. SHISHMANIAN

DOCUMENT IV

GILICIA & THE WAR of 1914-1918

(The following is a translation of a statement prepared by the Delegation Nationale Armenienne, at Paris, and signed by its President, Boghos Nubar.)

Paris December 9, 1920.

On the circumstances and conditions under which the "Orient" was created in 1916.

We deem it useful to recall the circumstances under which an accord was brought about between the French Government and the Delegation Nationale Armenienne in October, 1916, on the subject of Armenian Volunteers and to give certain details of the commitment on the part of the French Government.

In 1916, certain conferences took place between the quai d'Orsay and the Delegation Nationale Armenienne. I was then called to London and after my conferences with Mr. Georges Picot and Sir Mark Sykes, who in the name of their respective governments had negotiated the Accord of 1916 relative to the fate of Turkey in Asia, I had a last meeting with them on October 27 at the Embassy of France, where the conditions upon which the Delegation Nationale Armenienne undertook to furnish Volunteers for an expedition into Cilicia were settled.

It was at a most critical period of the war, and the Allies could not think of withdrawing any of their forces on the Western front to be sent to the East; that is why Mr. Georges Picot had been instructed to call for Volunteers against the

* Bu belgenin orjinalinde 4. sayfa eksiktir.

-2-

Turks. Need I state that we hastened to offer this additional cooperation to the Allies? I say "additional" because since the outbreak of the war the Armenians had never ceased to fight at the side of the Allies.

During the interview, Mr. Georges Picot brought out the necessity to the Armenians of acquiring a new realization of their national aspirations. I replied: "They are ready to do that". And I added, however, that the Volunteers would not offer themselves in really effective numbers unless they were assured of being enlisted against their ancient enemy, to liberate their native soil. Armenian Volunteers who were residents of France, had already been fighting for two years on the Western front; but under these present circumstances it seemed that those of our (Armenian) other communities would not willingly enlist elsewhere than in Cilicia.

Mr. Picot agreed with this and declared himself in accord with my position. He only asked in order to avoid any misunderstandings, if an expedition into Syria or on the coast of Smyrna, or even in the Balkans, undertaken for the purpose of defeating the Turks, would be considered in harmony with our plans. I replied that the object being to liberate Armenia, a landing carried out for strategical reasons in Syria or in Asia Minor, would surely satisfy our demands; but as to the Balkans, this would be doubtful.

Mr. Picot agreed and added that his question had no other motive than to define the issue and avoid all misunder-

-3-

standings. This point having been clarified, I added that to allow me to support with greater energy a call for Volunteers and to obtain better results, I should be placed in a position to give assurances that at the end of the War, France would include Cilicia within the boundaries outlined in the 1916 Accord of the Allies; would create an autonomous Armenia to permit the race to reconstruct itself and for Armenian nationality to develop under the protection of France.

Mr. Picot then authorized me to give that assurance.

Consequently, it was agreed that I send a dispatch to my son in Egypt, where many Armenian refugees were eagerly awaiting the call to enlist, instructing him to take all the necessary steps in order to encourage enlistments advising the Volunteers that I had received formal assurances from the French Government that after the victory of the Allies, the aspirations of the Armenian people would receive full satisfaction in Cilicia.

It was thereupon decided in brief:

1- That the Volunteers would be utilized exclusively as a landing party in Asia Minor for the purpose of fighting their traditional enemies and to free their native soil.

2- That France promised -- after an Allied victory -- to give autonomy to Cilicia placed under her protection.

3- That the following telegram addressed to my son in Egypt, be sent in code by way of the Ministry of Foreign Affairs, which was done that same day:

"October 27, 1916

"Arakel Bey Nubar, Cairo

Referring to my letter of October 6, on the question of Volunteers. Having since then, received formal assurances that upon an Allied victory, our national aspirations shall be satisfied, I direct you to take the necessary steps to encourage

-5-

the Palestine Campaign, where it formed the largest part of the French contingent. It fought valiantly and its leaders paid tribute to its bravery. It was cited in the Orders of the French Expeditionary Corps (1) and Field Marshall Lord Allenby, Commander-in-Chief of the Allied forces, has testified to their valor and to their splendid military bearing (2).

As to Cilicia, the commitments recited herein were carried out from November, 1918, to December, 1919, lands of Syria and Cilicia entrusted to the administration of Mr. Georges Picot, officially were known as "le Commissariat General de la France en Armenie".

During this entire period, I received official communications concerning Cilicia, which came from the "Service Administratif en Armenie" and from the "Colonel, Administrateur en Chef en Armenie".

(1) "The Commanding Officer of the French Detachment under whose command the Armenians fought, has brought to light the endurance and the spirit of the Armenian soldiers, whose loyalty to the Allies never faltered":

(2) Dated October 12, 1918:

"Delegation Nationale Armenienne, Paris. My sincere thanks to you and to Armenians for your kind telegram of congratulations. I am proud of having had a group of Armenians under my command. They fought brilliantly and had a great share in the victory."

ALLENBY

Contingent

-6-

Finally by official permission, upon orders of the High Commissioner, Mr. Georges Piot, 208,000 Armenians, refugees in Syria, Palestine and Egypt, were returned to Cilicia -- "Into their homeland" said the French authorities.

The Armenians therefore have carefully carried out their commitments.

Nevertheless, the treaty of Sevres, signed by France, leaves the greater portion of Cilicia under Ottoman sovereignty, while it presents autonomy to the Kurds (Article 62) who made war against the Allies and who with the Turks had participated in massacring Armenians who were the allies of France. The Kurds to whom France had made no promises. Those who loyally supported the cause of the Allies are sacrificed, while those who fought the allies are favored.

And yet, we could even be content today by obtaining an autonomous administration in Cilicia under Turkish sovereignty and French control. This autonomous administration could be accomplished through diplomatic channels. It would require nothing more than an irade from the Sultan.

The Delegation Nationale Armenienne hopes that the government of the Republic will be pleased to make its decision, which while preserving the interests of France will also permit her to keep her promises and attain the modest satisfaction of our demands. Otherwise, it means the abandonment of those whom France herself brought back into Cilicia and whose brothers fought at her side against the Turks.

The President
Delegation Nationale Armenienne
BOGHOS NUBAR

EK: 3

ABCFM
Unit 5 Vol. V
Reel 506

(TRANSLATION)

Sublime Porte
Ministry of Foreign Affairs
No. 80136/90

March 29, 1916

Note Verbale

The Imperial Ministry of Foreign Affairs has had the honor of receiving the note verbale which the Embassy of the United States of America was pleased to address to it on November 24, 1915, relative to the American missionaries Rev. Alpheus N. Andrus, Dr. Thom, and Miss Agnes Fenega, who were established at Mardin.

The Department of the Interior, to such a request for information in this connection was made, states in reply that these missionaries had direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels of Midiat, and that the money and effects seized by the local authorities did not belong to them but some Armenians. These sums of money are at present deposited in the public treasury and the effects are cared for by the commission constituted for the purpose, to settle the property left by the Armenians.

As to the valuables and other objects belonging to these missionaries, they were delivered by the said imperial authorities to their representative or attorney, and no damage has been done to their real property.

These Americans traveled freely as far as Sivas, without being the object of any bad treatment by the Imperial authorities, who, on the contrary, even allowed them to stop for several days where they wished to do so.

Consequently, in view of the relations with the said missionaries carried on with the Armenian Revolutionary Committees, the Imperial Ministry of Foreign Affairs regrets to be unable to comply with the request which formed the purpose of the said verbale.

To the Embassy of the United States of America

ABCFM
Unit 5 Vol:V
Reel 506

"By its note of April 18th, this Embassy informed the Sublime Porte that it could not allow such an allegation to pass unchallenged, and that therefore it is requested that any substantial evidence in the hands of the Ottoman authorities be furnished to it. In its reply dated March 13th, the Foreign Office merely states that the local authorities had established beyond all doubt the connection between these missionaries and the Armenian revolutionaries.

The Embassy is in receipt of a telegram from Sivas stating that Mr. Andrus, Miss Fenenga, as well as all the American Missionaries at Sivas except Miss Graffam and Miss Fowle, started from that place for Constantinople on 13th instant. This action is doubtless due to the taking over of the American Mission buildings at Sivas for hospital purposes which was reported in my telegram No. 1800 of May 12th.

With respect to the American Missionaries who remain at Mardin, I have the honor to refer to my telegram No. 1790 of May 8th. In view of the difficulties of travel at the present time, and the delicate state of health of Mrs. Andrus, these missionaries do not seem to wish to leave their station at present. On April 27th the Consul at Aleppo was telegraphically instructed to keep in close touch with these ladies, and in case of need to send a canvass to bring them to Aleppo. No reply has yet been received from Mr. Jackson.

I have the honor to be, Sir,
Your obedient servant,

Enclosures
Embassy to Porte April 18; 1916
Porte to Embassy May 13, 1916

(signed) Hoffman Philip

ABCFM
Unit 6 Vol:VI
Reel 506

No. 1386
Note Verbale

April 18, 1916

The Embassy of the United States of America has the honor to acknowledge receipt of the Note Verbale of the Imperial Ministry of Foreign Affairs dated March 29, 1916, No. No.80136/90, relative to the case of three American missionaries who were compelled to leave Mardin and proceed to Sivas, and to state in reply that the contents thereof have been communicated to its Government.

This Embassy cannot, however, allow to pass unchallenged the allegation contained in the said note verbale to the effect that these three American citizens were carrying on direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels at Midiat. That these three Americans should have been engaged, even indirectly, in any undertaking inimical to the imperial Ottoman Government or tending to disturb local peace and order, this Embassy cannot readily believe, and it therefore requests the Imperial Ministry to furnish it with any substantial evidence to such effect which may have been submitted to the Sublime Porte by the local authorities.

To Thsde Ministry of Foreign Affairs
Sublime Porte

ABCFM
Unit 5 vol:V
Reel 506

"The Foreign Office states that the Ministry of the Interior has informed it that these three Americans carried on direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and with the rebels at Midiat, and that the money and valuables seized by the local authorities (see the latter part of this Embassy's note verbale No. 923 of November 24, 1915) belonged to certain Armenians and not to the missionaries.

As to the valuables and other effects of these three missionaries, the local authorities are stated to have delivered these articles to the duly authorized representative of the mission, and it is added that no damage has been done to their real estate.

The notes concludes with the statement that the Ministry of Foreign Affairs regrets that it is unable to comply with the request of this Embassy that the two remaining missionaries be allowed to return from Sivas to Mardin. I have discussed this matter with Mr. W W. Peet, who, while utterly repudiating the charges of the Ottoman authorities, joins me in the opinion that it will be best for the remaining American missionaries, five women, who are still at Mardin, to come to Constantinople, and to have Mr. Andrus and Miss Fenenga join them at some place on the railway line most easily attainable from Sivas, and come here with them. A telegram to this effect has been sent to Mardin, with a request for a telegraphic reply as to when these five ladies will be able to start.

The substance of the enclosed note and of the decision of Mr. Peet and the Embassy is being communicated to the Department by telegram."

EK: 4

ADDRESS OFFICIAL COMMUNICATIONS TO
THE SECRETARY OF STATE
WASHINGTON, D. C.

DEPARTMENT OF STATE
WASHINGTON

February 5, 1916.

The Reverend James L. Barton,
14 Beacon Street,
Boston, Massachusetts.

Sir:

There is herewith enclosed to you a paraphrase of a telegram from the American Ambassador at Constantinople, dated January 26th, communicating a message which the Armenian Patriarch requests be delivered to the Armenians in the United States, concerning the steps to be taken by them to most efficiently aid the Armenians in Turkey.

I am, Sir,

Your obedient servant,

For the Secretary of State:

Oliver D. Miller
Second Assistant Secretary.

867.49/235.

3

The American Ambassador to Turkey, in a telegram dated January 26, 1916, states that the Armenian Patriarch requests that the following be communicated to the Armenians in the United States:

First. They should contribute as generously, as possible to the relief funds to be distributed through missionaries, and also to funds to be distributed through the Patriarchate in order to maintain the moral ties between the Patriarchate and the Armenian people. Funds can be transmitted to the Patriarchate through the American Embassy at Constantinople.

Second. Armenians in other countries should abstain from public utterances and demonstrations of a character calculated to jeopardize the safety and lives of Armenians in Turkey.

Third. Armenians throughout the World should continue at all times to appeal to the humanitarian feelings of the allies of Turkey and of neutrals to aid in keeping alive the Armenians in Turkey until the arrival of normal times once more.

EK:5

WCD 10050-71

INDEX BUREAU
REC'D
JUL 18 1917
DEPT. OF STATE

WAR DEPARTMENT,
WASHINGTON.

JUL 18 1917
DIVISION OF
WESTERN EUROPEAN AFFAIRS

July 17, 1917

Go Rome July 23, 1917
File 2. 83. 2 ex

From Secretary of War.
To Secretary of State.

Subject: Organization of Armenians to fight for the Allied cause.

1. Reference to your memorandum of July 2, 1917, enclosing a despatch from the American Ambassador at Rome transmitting copy of a letter from the Comitato "Armenia Independente", recommending and requesting assistance to organize an armed force of Armenians under a flag of "free Armenians" to fight for the Allied cause, it is recommended that no assistance be given to a project of this nature at this time, owing to the fact that the Government is engaged, at present, in expending large sums of money and making preparations for the execution of plans of military operations already decided upon.

2. If such a project should be favorably considered, its execution should have the approval of an Allied war council

hwh

(Newman B. Baker)

EK:6

see p. 796 for source in which these documents were printed

PART I: CONTINUATION OF THE WAR—PARTICIPATION OF U. S. 791

RELATIONS OF THE UNITED STATES WITH THE ARMENIAN
NATIONAL DELEGATION

File No. 791.07m51

The Secretary of State to the Ambassador in France (Sharp)

[Telegram]

WASHINGTON, May 29, 1917, 5 p. m.

2294. Investigate fully and report promptly status of Armenian representative accredited to France. What status does this representative claim, what does he state to be the purpose of his mission, and how is he received by French Government?

LANSING

File No. 791.07m51/1

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

[Telegram]

PARIS, June 2, 1917, 11 a. m.

[Received 4.30 p. m.]

2144. Your 2294, May 29, 5 p. m. Foreign Office informs me that there is no Armenian representative accredited to France. Conversations have, however, taken place from time to time between officials of the Foreign Office and Boghos Nubar Pasha regarding the situation and condition of Armenians both in Turkey and Europe. Foreign Office states that he has no credentials of any sort but is considered to be one who speaks with authority regarding Armenian affairs. He is well known here and in London as well as at Petrograd which latter place he has visited since the beginning of the war where he has discussed with Russian Government in the same manner as the Foreign Office here. He is well known to me personally and seems to be very familiar with all questions pertaining to his country. He is the son of Nubar Pasha, former Egyptian statesman. See my despatch No. 5030, January 8.¹

SHARP

File No. 791.07m51/2

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

No. 5500

PARIS, June 1, 1917.

[Received June 13.]

Sub: Referring to my telegram No. 2144 of this date [June 2], I have the honor to enclose a communication from Dr. Herbert Adams Gibbons² together with letters written, in triplicate, by

¹ Not printed.

² American lecturer for French Ministry of Foreign Affairs; communication not printed.

EK:7

PART I: CONTINUATION OF THE WAR—PARTICIPATION OF U. S. 795

File No. 867.48/676

The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar) to the Secretary of State

[Translation]

APPENDIX 4

PARIS, September 12, 1917.

[Received November 3.]

MR. SECRETARY OF STATE: I have the honor to inform Your Excellency that, the Armenian question having now become one of the international questions that will have to be determined by the future peace congress wherein the United States Government will wield a decisive influence, the Armenian National Delegation commissioned by H.H. the Catholicos, Kevork V, Supreme Patriarch of the Armenians, to lay before the Allied powers the just claims of his people, deems it necessary to have a representative in Washington. It has designated as such representative Mr. Miran Sevasly who has already been elected by his fellow countrymen president of the Armenian National Union of America.

I therefore have the honor to beg Your Excellency kindly to receive and recognize him as the representative in the United States of the Armenian National Delegation, and to vouchsafe him your lofty benevolence and invaluable support in the duties he will have to perform as intermediary between your Government and the delegation.

On the other hand, Mr. Pasdermadjian, whom H.H. the Catholicos recently sent to the United States as his special representative, has no doubt already presented to Your Excellency the letters accrediting him in that capacity, and it has already been agreed, with the concurrence of our two delegates, Messrs. Sevasly and Pasdermadjian, that, joined in close collaboration, they will both labor for the same cause which is the liberation of the Armenian provinces from the Turkish yoke.

During the recent afflictions that have overwhelmed Armenia, the United States in general and its Government in particular have given the Armenians such effective proofs of their sympathy and deep interest that our hearts and hopes have more than ever turned to them, fully confident that we have in them defenders who will powerfully contribute to our emancipation and the restoration of our national life.

It therefore affords me particular pleasure to take this opportunity to beg Your Excellency, in the name of H.H. the Catholicos, whom I represent, as well as in my own and in that of all Armenians, to accept the expression of our deep and unalterable gratitude, together with the renewed assurance of my highest consideration.

BOGHOS NUBAR

796

FOREIGN RELATIONS, 1917, SUPPLEMENT 2

File No. 867.48/878

*The Secretary of State to the President of the Armenian National
Delegation (Boyhos Nubar)*

WASHINGTON, November 27, 1917.

SIR: The Department acknowledges the receipt of your letter of September 12, 1917, in which you state that the Armenian National Delegation deems it necessary to be represented in Washington, and has designated as such representative, Mr. Miran Sevasly, who has been already elected by his fellow countrymen, president of the Armenian National Union of America.

I am [etc.]

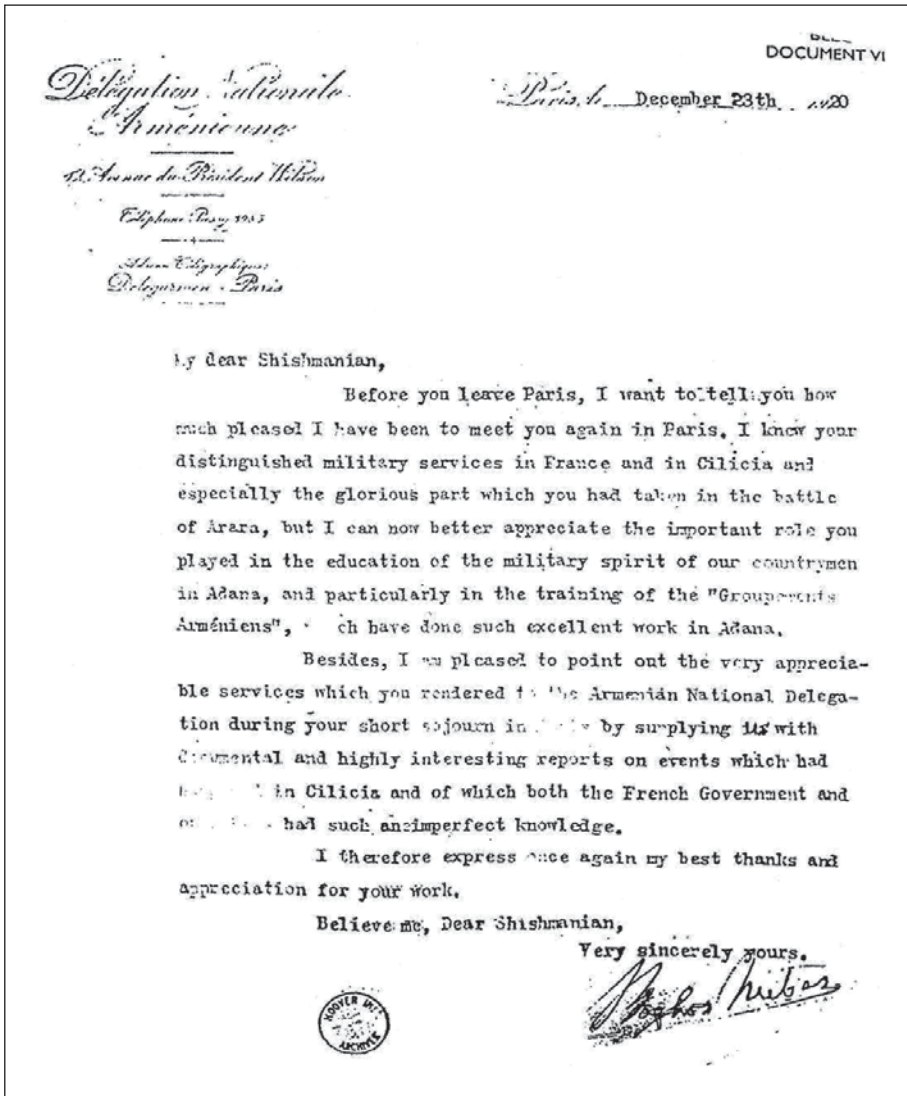
For the Secretary of State:
WILLIAM PHILLIPS

○

U.S. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relation
of the United States, 1917. Supp. 2, 2 vols. Washington, D.C.
USGPO, 1932. Vol. 1, pp. 791-96.

EK: 8

EK: 9

Nubar Pasha—one addressed to you for your personal information, one to the Honorable Henry Morgenthau and another to Dr. van Dyke.

On account of your telegram No. 2294 of the 29th ultimo in reference to the question of Armenian representation in Paris, I have, in transmitting Dr. Gibbons's letter, made reference as above to my telegram No. 2144.

I have [etc.]

W. G. SHARP

[Enclosure—Translation]

*The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar)
to the Secretary of State*

THE ARMENIAN QUESTION AT THE PEACE CONGRESS

PARIS, May 24, 1917.

1. After the recent massacres and deportations it is impossible to leave the Armenians, with their consent, under Turkish domination. Besides it would amount to keeping alive a source of disorders and conflicts that could not fail again to disturb European peace.

2. Nor can there be any question at this time, as in 1913, of merely granting reforms to the Armenians. For the Turks have again given conclusive proof that they cannot be trusted to keep their promises, by tearing up the Reform Act of February 8, 1914, which would have then settled the Armenian question if carried out in good faith. So there is no solution left but to free the Armenians from the Turkish yoke.

3. At this date, after the Russian revolution whose Government has declared it wishes neither conquests nor annexations, we are confronted with the one solution that will realize the Armenians' national aspirations, the constitution of an autonomous Armenia exclusively composed of all the Armenian territory in Asiatic Turkey. For it must be well understood that the Armenian provinces that have suffered from Turkish oppression are alone concerned and that none of the Armenian regions in Persia and Russia comes into consideration.

This autonomous Armenia would consist of the six vilayets of Erzerum, Bitlis, Van, Diarbekir, Mamuret-ül-Aziz and Sivas, together with Cilicia and the ports of Mersina and Alexandretta on the Mediterranean and of Trebizond on the Black Sea, which are the natural outlets needed by the Armenians to develop the commercial and economic conditions of their country and rebuild their national life.

under the protectorate of the powers.

The question here arises: Shall one power be entrusted in the protectorate and, if so, which? Or will the protectorate be jointly exercised by all the powers?

Under the old régime, it was part of Russia's plan to annex or at least assume alone the protectorate of a part of Armenia; but with the advent of the new régime, the only solution left for consideration is that which provides for a joint protectorate of the powers. Again, this joint protectorate, which would be tantamount to a neutralization of Armenia, would be warranted by the international interests involved in those regions of Asia Minor.

5. That solution alone would gratify the national aspirations. It would at the same time fulfil the war aims of the Allies, which are the principle of nationalities and the liberation of oppressed peoples.

The powers themselves would also find manifold advantages therein, for, an Armenia so constituted, with equal rights offered to all the powers, would open to them a field for their commercial, economic and educational activities. It would further be a factor in pacification, forming a buffer between the Turkish state of Anatolia, Russia, Persia, Mesopotamia and Syria.

As for the Bagdad Railway, concerning which the powers will no doubt arrive at a special agreement, it would be given at the ports of Mersina and Alexandretta two terminals in neutral territory which would guarantee to all the powers free traffic with Persia and India.

6. There will necessarily be a first period of organization for the term of which the peace congress might delegate one of the protecting powers to assume the duty of restoring the social life of Armenia. That mandate would last 10 or 15 years and come to an end when financial, economic, executive and political conditions are fully organized, as was done by the United States in Cuba and will be done in the near future in the Philippines.

The delegated protecting power would, for the purpose, have at its disposal a loan guaranteed by the powers, independently of an indemnity fund which will no doubt be allowed by the peace congress to compensate the victims of massacre and deportation. It would be empowered to send to Armenia, there to restore order and safety, a sufficient armed force which it would undertake gradually to withdraw before the expiration of its mandate and which would be replaced by an Armenian *gendarmerie*, as fast as that corps is organized.

7. A national assembly elected by all the resident population would be called in the course of the last year of the delegated power's mandate. And as Armenia should rule itself at the end of the organization period, the government would then be transferred to the national assembly upon which should rest the duty of enforcing and maintaining, under the joint protection of the powers, the final organic law of autonomous Armenia framed to that end.

8. It is well to refute in advance the argument used by the Turks in their press to oppose any autonomy plan. They would lead one to believe that there are not enough Armenians left in Turkey to form an autonomous nation. This is but specious reasoning.

Before the war the Armenian population of the Turkish Empire amounted to about 2,100,000. The population of Cilicia formed 407,000, that of the six vilayets 1,163,000 of that total. In the six vilayets, where are the bulk of the Kurd people and a good many various races, the Armenians were nevertheless in the majority, numbering 40 per cent of the total, and they outnumbered the Turks and Kurds together anyway.

If on the other hand the situation is viewed from the standpoint of economic and moral importance, it is found that the Armenians held from 69 to 86 per cent of the trade, industries and various occupations. Their schools, which are all supported by the communities exclusively, represented more than 80 per cent of the whole number.

Finally the Armenians, who only numbered 2,100,000 in the aggregate population of 20,000,000 of the Empire, handled 60 per cent of the import trade, 40 per cent of the export trade and 80 per cent of domestic trade.

Notwithstanding the large number of victims of massacre and deportation, the greater part of the Armenians were able to escape or survive the attempt at extermination. According to the Blue Book, published by Lord Bryce who drew his information from the most trustworthy documents, an estimate of 1,500,000 for the number of survivors would not be far off the truth.

9. We must not forget either that the number of Armenians in the whole world exceeds 4,000,000 and that a large number of those who to escape persecution emigrated in the last 30 years to Europe, Egypt and America would hasten back to their native land when autonomy would make them sure of a peaceful and industrious life under laws of justice and liberty.

It is not amiss to mention in conclusion that there were barely 400,000 Greeks in Greece when the Kingdom was established, and from 600,000 to 700,000 Serbs or Bulgarians when Serbia and Bulgaria were set up as principalities.

BOGHIOS NUBAR

EK: 10-a

13

An interesting sequel to the episode of the telegraph offices is at hand. Yesterday there came from the minister of war a telegram to Ali Foaud asking him "What in your opinion is the course that the government should pursue in meeting the situation at Smyrna and in quelling the revolutionary attitude in the interior?"

With this telegram was a copy of a telegram sent by General Milne, who has now been named as Commander in Chief of the Greek forces in Smyrna, which said that unless some steps were taken to dissolve the militia and stop the resistance against the Greeks he would find it necessary to order the Greeks to take such steps as he deemed necessary. No one seems to know what this means.

Ali Foaud responded, "General Milne represents the Greek forces as 'allied forces'. We can not consider them as such even though there are five or six British officers on their general staff and though their commander in chief is General Milne. (1) The only thing that will stop the militia from fighting against the Greeks is the departure of the Greeks. (2) The entire country is swarming to the battlefield and a guerrilla warfare of tremendous dimensions is probable. (3) I have not sufficient force, and if I had it would not be safe for the Sultan, for me to attempt to quell the 'Nationalist Force' in Anatolia. (4) The movement in Anatolia is not primarily against the government and it desires to preserve the Sultan and Chaliphate from inconvenience but unless the government meets the wishes of the country conditions will go from bad to worse and will ultimately result in open revolution. (5) I warn the government that unless it changes its policy and supports the Movement National the whole fabric of the the government of Turkey and the Sultan himself is in danger.

I asked Ali what he would do if the govt. demanded his resignation. He replied, "I will tell the govt to go to Hell."

EK: 10-b

Angora, Turkey.

August 25, 1919.

My dear Mr. Crane,

I sent you a telegram a few days ago containing the news that the Sivas Congress had been postponed until the first week in September owing to the inability of so many delegates to arrive at Sivas before that date.

You will find enclosed a copy of the resolution passed by the Ezeroum Congress with a translation. The reason I send this is that the translation of that resolution which I saw in Constantinople seems to be intentionally inexact.

For five days I have been living in the headquarters mess of a Turkish Army Corps. Two things have impressed themselves upon me, the first, that a very considerable portion of the people of Anatolia and all of the military are against the government to such an extent that the word "revolution" is not a stranger to casual conversation; the second, that unless the Greeks leave Smyrna we will have another war.

Everyone shows utmost friendliness for the United States and American assistance in the form of a mandate will be most acceptable.

We have had one little incident. A day or so ago the minister of war and the minister of communications jointly ordered that the military authorities in Anatolia should cease the practice of sending messages in cypher -- the obvious object of this was to render difficult communications by telegraph regarding the coming Congress. The next day the army corps commanders sent telegrams of protest to the government. On the receipt of evasive answers all of the telegraph and post offices from Ezeroum to Konia and Esskishia were occupied by the military authorities of Anatolia. Two hours later the government capitulated and rescinded the order against the use of codes.

As soon as I get the resolutions of the new Congress I will despatch them to Constantinople in code by wire and I hope they will reach you in Paris before you leave for the United States.

Sincerely yours,

Charles R. Crane,
American Commission to Negotiate Peace,
Hotel Crillon, Paris.

*This photograph may not be further reproduced and distributed
without the specific authorization of the Hoover Institution.*

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED
BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

EK: 10-c

NO 4

CONGRESS UNHAPPILY VOTED ADAPT FROM AMONG A PERIOD DELEGATES DISCUSSED SEVERAL DAYS QUESTION MANDATE DECIDED UNANIMOUSLY THAT THEY WANTED THE U.S.A. TO TAKE MANDATE PRACTICALLY ON AMERICAS OWN TERMS PERIOD COMMITTEE INFORMED ME THAT THE U.S.A CONGRESS CAN ASSURE THE U.S.A WILL ACCEPT THE MANDATE CONGRESS IMMEDIATELY PASS RESOLUTION TO BROADCAST TURKEY PARTICULAR MOHAMEDAN WORLD GENERAL EFFECT THAT TURKEY INCAPABLE PROCEEDING WITHOUT ASSISTANCE AND SIVAS CONGRESS AND NATIONAL FORCE DECIDED INVITE THE U.S.A COME TURKEYS ASSISTANCE IN EVERY NATIONAL LIFE PERIOD LACKING THIS ASSURANCE CONGRESS ACCEPTED RESOLUTION FEDERAL CONGRESS NEVERTHELESS CONGRESS VOTED IN THE SENATE OF THE U.S.A. TO SEND DELEGATION OF TURKEY TO QUOTE INVESTIGATE CONDITIONS WITH CLEAR VISION OF BEFORE PERMITTING ARBITRARY DISPOSAL OF TERRITORIES AND PEOPLE OTTOMAN TREATY PEACE GROUP THIS INVITATION RESOLUTION FEDERAL CONGRESS CAN TAKE DIRECT INVITATION TO AMERICA

THIRTEENTH ARMY CORPS SEVERE FIGHTING BETWEEN ENGLISH KURDS LOCAL TRIBES CONTINUES AMADIA AND ZAKHO WHICH SIXTYFIVE MILES NORTHWEST MOSUL PERIOD MOHAMEDAN TROOPS DESERTING SOME NUMBERS PERIOD BRITISH LOSSES AMADIA BETWEEN FOUR FIVE HUNDRED KILLED WOUNDED BRITISH KURDS CAPTURED ONE CANNON TWO MACHINE GUNS

BROWNE

This photocopy may not be further reproduced and distributed without the specific authorization of the Phoenix Institution

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

EK: 11

TO THE PRESIDENT OF THE SENATE OF THE UNITED
STATES OF AMERICA.

oOo

The National Congress of Sivas, representing the entire Mohammedan population of European Turkey and Asia Minor, and composed of delegates representing every province and state in said portions of the Ottoman Empire, assembled on September 4, 1919 for the purpose of securing the fulfillment of the wishes of the majority of the population of the empire with the protection of all minorities, and, with life, liberty, justice and inalienability of property rights guaranteed for all.

The National Congress of Sivas by unanimous vote on September 9, 1919 passed a resolution outlining the desires of the majority of the population of the Ottoman Empire and embodying the principles which will guide the future action of the Congress at Sivas, the central committee which it will elect from among its members before dispersal, and all of the subsidiary organizations within the frontiers of the Empire.

In accordance with the said resolution of policy, the National Congress of Sivas, this day, by unanimous vote, requests the Senate of the United States of America to send a committee of its members to visit all confines of the Ottoman Empire for the purpose of investigating with the clear vision of a disinterested nation conditions as they actually are, in the Ottoman Empire before permitting the arbitrary disposal of the peoples and territories of the Ottoman Empire by a treaty of peace.

In the name of the National Congress of Sivas;

President *Mustafa Kemal Pasha*
Vice President *H. Rauf*
2nd Vice President *J. Feyzi (general secretary)*
Secretary *Emir Sami*
Secretary *Chelpe*

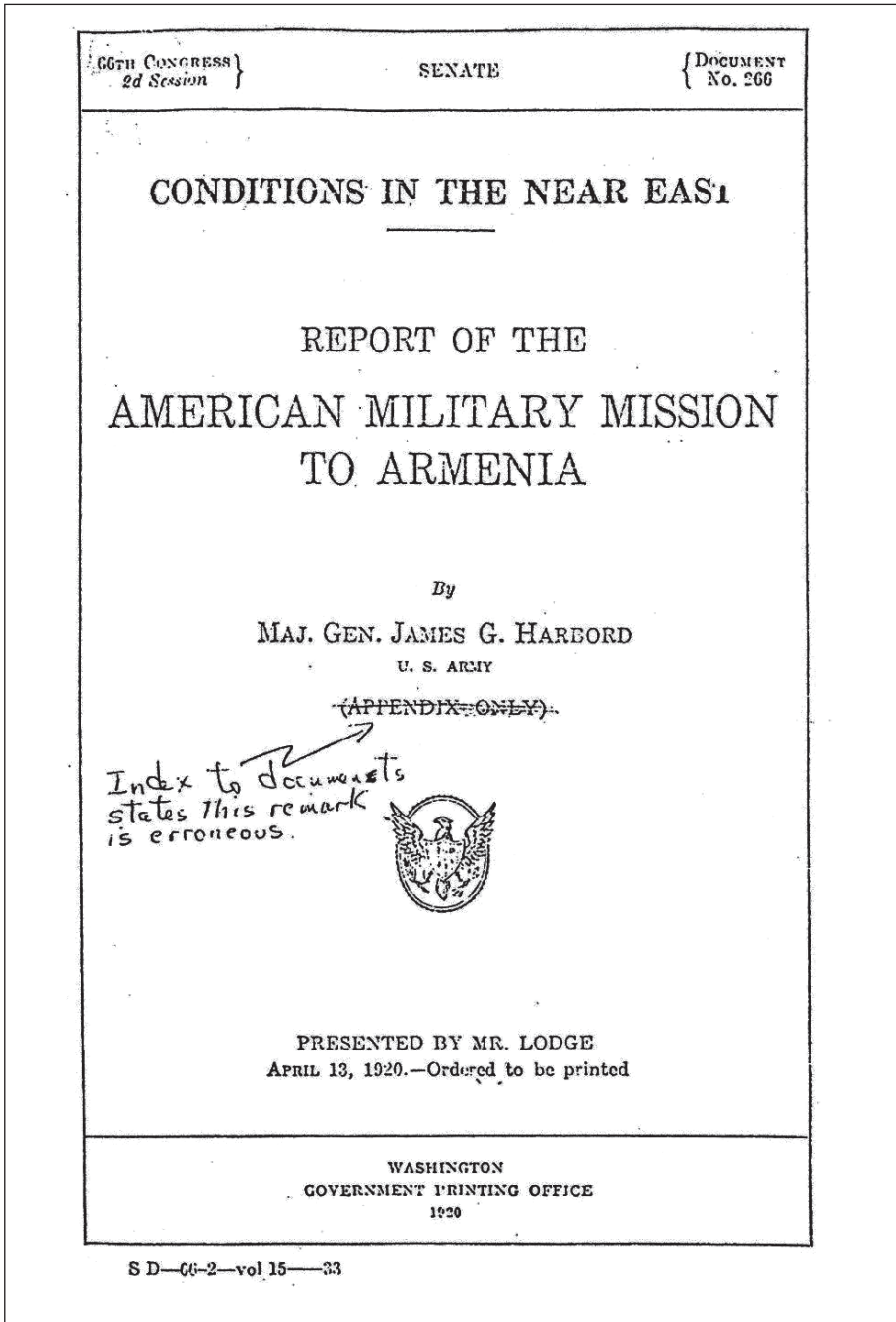
Sivas, Turkey :
September 9, 1919

*This photocopy may not be further reproduced and distributed
without the specific authorization of the Hoover Institution.*

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED
BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

EK: 12

EK: 13

CONDITIONS IN THE NEAR EAST.

EXHIBIT D.

AMERICAN MILITARY MISSION,

On Board U.S.S. "Martha Washington," October 9, 1919.

MY DEAR GENERAL: I acknowledge receipt at Samsoun of your letter setting forth the aims of the party of which you are the chief. I thank you for it. In our journey after leaving Sivas we were recipients of many courtesies from your people.

I have been informed by members of my mission who have traveled through Malatia, Kaiseriya, and Marsovan that the Armenian people in those regions are still very apprehensive of danger from the Nationalist movement, and that some are leaving their homes again in consequence of threats from their Turkish neighbors. I found similar uneasiness in other places. I again invite your attention to the keen interest America has in the safety and welfare of these people, as shown by President Wilson's cable to the Turkish Government, and suggest a wider circulation of the information that your organization is in no way inimical to the Christian population of the Ottoman Empire, as I understood from you is the case.

Please accept my thanks for your courtesy to my party, and believe me,

Very truly, yours,

JAS. G. HARBORD,
Major General, United States Army.

Gen. MUSTAPHA KEMAL,
*Representative of the Committee for the Defense
of Turkey, Sivas, Turkey.*

EXHIBIT E.

DECLARATION OF THE CONGRESS OF SIVAS.

In view of the exterior and interior perils which threaten our country, the national conscience has become awakened and gave birth to our congress, which has reached the following decision:

I. All of the Turkish territory within the frontier outlined 30 October, 1334 (1918), between the Ottoman Government and the Allies, and inhabited by a preponderate majority of Turk population, will form an undivided and inseparable whole. All the Mussulman elements living in said territories are filled with mutual sentiments of respect and devotion for the social conditions of the country and form a veritable fraternity.

II. In order to assure the integrity of our country and our national independence, as well as to assure the conservation of the Sultanat and supreme Califat, it is indispensable to place in action the national forces and the absolute will of the people.

III. Against all intermeddling or occupation of no matter what part of the Ottoman territory, and in particular against every movement tending toward the formation, at the expense of the mother country, of an independent Armenia and of an independent Greece on the Aidin, Magnesian, and Balikessir fronts, we are absolutely resolved to resist and to defend our rights.